

Pozsgai Péter

Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II.

Életutak – kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák¹

A dolgozat első részében egy kisváros meglehetősen heterogén összetételű foglalkozási csoportjának, a mezővárosi kézművességnek a lehető teljes számbeli rekonstrukciójára törekedtem három időmetszetben és a köztes időszakokban (1852–1857–1869). A cél nem pusztán a kizárólag kézművességgel foglalkozó céhes és céhen kívüli iparosok számának megállapítása volt, hanem mindazoknak, akiknek – a nem piacra termelő háziipart leszámítva – megélhetését legalább részben valamilyen kézműves tevékenység biztosította.

Megpróbáltam az egyes források torzítását, rendies fogalomhasználatát és egyoldalúságát korrigálni és feloldani azáltal, hogy egy-egy időpontra vonatkozóan több forrást is egymásra vetítettem, s az egymást követő időpontok közötti változásokat személyenként követtem nyomon.² A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy az 1857. évi népszámlálás háztartási *fölvételi ívein* alkalmazott foglalkozási nomenklatúra nem alkalmas a valós foglalkozásszerkezet feltárására, a lajstromon szereplő kategóriák még az 1848 előtti összeírások fogalmi hagyatékából vezethetők le. Az egyéni életutak vizsgálatával tehát nemcsak a kézművescsaládok demográfiai és háztartási viszonyainak változásai voltak megragadhatók, hanem ezzel vált lehetővé az 1857. évi, és részben az e tekintetben megbízhatóbb 1869. évi népszámlálás foglalkozási besorolásainak, illetve bejegyzéseinek korrekciója, a generáción belüli és a generációk közötti mobilitás folyamatának és esetenként háttértényezőinek feltárása.

Dolgozatom második részében a kézművescsaládok kontinuitását, a kézművesek földtulajdonlását, házassági „stratégiáikat” és mobilitásuk irányát a kézműves-életutak elemzése alapján próbálom feltárni. A kvantitatív források egyoldalúságát, „hallgatóságát” azzal próbáltam feloldani, hogy az elérhető összes nominális forrást hasznosítottam³. Nem próbáltam olyan *reprezentatív* vagy *általánosítható kivételként* bemutatható eseteket kiválasztani, amelyekről lényegesen gazdagabb, nemcsak kvantitatív források maradtak fenn, hanem eredeti tervem szerint minden egyes kézműves életútját megpróbáltam „felbukkanásától eltűnéséig” végigkövetni, amennyire a források ezt lehetővé tették.⁴ Ezzel a kvázi *élettörténeti* vagy *családtörténeti* módszerrel (Schlumbohm 1997: 26-

1 A dolgozat befejezését az MTA TKI és az OTKA F 26359. sz. támogatása, valamint egy, a DAAD által finanszírozott tanulmányút tette lehetővé. A tanulmány első részét lásd *Korall* 2. 2000. Tél 23-42.

2 Több közel azonos időpontból származó forrás összevetését, egymásra vetítését említi Benda Gyula az 1820-as évek végére a lokális társadalom rekonstrukciójának egy metszeteként (Benda 1987: 149). Tóth Zoltán a bodroghalmi Luka (ma Bodroghalom) társadalomtörténeti kutatásánál alkalmazta a források – 1869. évi népszámlálási lajstromok, földkönyvek, anyakönyvek – név szerinti (nominális) összekapcsolását. (Tóth 1996: 9-22). A módszerre lásd még Wrigley – Schofield 1973: 64-101; Schlumbohm 1997: 19-45.

3 Az 1850. évi népszámlálás időközben megkerült házankénti-lakófelénkenti összesítőinek a kivételével.

4 Az *általánosítható kivétel* („kivételes normális” – exceptional normal, normale Ausnahme) kritikájára és a mikrotörténet-írás irányaira l. Schlumbohm 1997: 28. és 1998: 7-32.

30; Levi 2000: 85-86), amely minden kézműves esetében ugyanazokat az *általános* forrásokat, forráscsoportokat hasznosította, próbáltam elkerülni azt a hibát, hogy egy-egy kézműves életútját, családi életének, karrierjének szakaszait tipikusnak tekintsem.⁵ Az egyszerűsített életutak és családtörténetek segítségével könnyebben és összefüggésében szemléltethetők a kvantitatív adatok, a „számok mögött” mindig meg lehet találni a *cselekvő* egyént, aki életének szakaszaiban különböző döntésekre kényszerült, alkalmazkodott a körülményekhez, olykor kitapintható stratégiákat követett, kiemelkedett szüleinek társadalmi rétegéből, esetleg lejjebb csúszott a társadalmi ranglétrán, avagy éppenséggel belesimult az átlagba

A KÉZMŰVES-ÉLETUTAK ÉS A KÉZMŰVES „CSALÁDTÖRTÉNETEK” TANULSÁGAI

A régi, többgenerációs tornai családok kézművessé váló leszármazottai részben elszegényedő telkes jobbágyok, részben pedig régi kézműves-dinasztiák utódai. Körükben általánosnak mondható a kézművesekre gyakorta jellemző házassági endogámia, amely több esetben „szakmán belüli” házasságokat jelentett. Több példát is találunk arra, hogy e csoport tagjai erős hajlandóságot mutattak az egymás közötti házasodásra, s szinte kivétel nélkül mezővárosi családokból kerültek ki az arák. Jelentősebb birtokkal egyikük sem rendelkezett, de a 2-3 katasztrális holdnyi „földecskék” és ezen belül a viszonylag jelentős súlyt képviselő szőlő azonban szintén általános volt. Ez utóbbi a leányok kiházásításakor is komoly szerephez jutott. A csekélyke földterületeknek, azonban a *szimbolikus tőke* szerepén túl nagyon is reális helyük volt az iparosháztartások gazdálkodásában: a nehéz időszakokban a család minimális létszükségleteit voltak hivatva biztosítani. Jellemző, hogy a generációs folytonosság a mesterség kontinuitását is jelentette az esetek többségében: a fiú utódok apjuktól sajátították el és „vették át” a családi ipart.

Azok a kézművesek, akik első- vagy másodgenerációs mezővárosi lakosok voltak jól szemléltetik a „gyökér eresztés” folyamatát és szakaszait. Sokatmondóak az életutak abban a tekintetben is, hogy az életút egyes stációinak „állapotán” keresztül bepillantást engednek a lehetséges stratégiai döntések irányára vonatkozóan, amelynek a felhasznált források csak a végeredményét képesek ugyan megjeleníteni, de az *elmozdulást* egy adott helyzetből egy másikba nyilván az egyéni és családi stratégiák sora előzte meg. Kétharmad részben a régebbi mezővárosi birtokos paraszti rétegből választottak házastársat, ami jól szemlélteti a mezővárosi társadalomba való fokozatos integrálódásukat. Kilenckük közül négy a mezőváros birtokos gazdái közé emelkedett (Budovszky J., Holecskó I., Szlovenszky J. és Csontik L.) 1868-as és 1884-es birtoknagysága alapján. Ketten pedig a mezővárosi gazdasági elit legjelentősebb, szűk csoportjába tartoztak mind ipar- és földadójukat figyelembe véve (1852, 1868, 1884), s ezt az 1870-es évek virilisösszeírásai is megerősítették. Budovszky József bodnár, Holecskó István tímár és Szlovenszky János

⁵ Az élet- ill. családtörténeti módszer közösségi rekonstrukcióra való alkalmazására l. Sieder, R. és Mitterauer 1983: 309-345; Schlumbohm 1996: 81-95 és 1997: 29-30; Tóth 1989: 160-204; Heilig 2000a és 2000b: 95-110; Husz 2000: 5-22 és Pozsgai 2000a: 196-198., egy család tagjainak részletes életút-elemzésére l. Kövér 2000: 701-717, Horváth 2000: 43-60; Klement 2000: 61-79; az életrajzi módszerről áttekintően, valamint a *prozopográfáról* és a *modális életrajzról* l. Levi 2000: 81-92.

szemmel láthatóan a családon belüli munkaszervezetet is nagyon tudatosan a földművelés és kézművesség *mezővárosias egysége* (Tóth 1989) jegyében valósították meg, amelyet nem pusztán a háztartás nagysága, hanem az összetett, többcsaládos – törzscsaládos – háztartások kialakítása is jól szemléltet. A teljes integráció a nyelvi asszimiláció után a felekezeti asszimilációt is maga után vonta (Tóth 1995: 90, 97), amelyet jól példáz Szlovenszky János leszármazottainak kitérése a lutheránus és áttérése a katolikus felekezethez.⁶ A mezővárosban elhanyagolható volt a protestáns felekezethez tartozók számaránya (l. az 1. táblázatot).

1. táblázat

Tornai kézművesek vallási megoszlása 1857-1869

Év	katolikus	evangélikus	református	izraelita	Összesen
1857	57	5	0	3	65
1869	68	2	1	8	79

A mind három időpontban jelenlévő, *stabil* kézművesek közül nyolc volt a betelepülő migráns kézműves. Felerészben házasságuk révén (Faragó 1995) vetették meg lábukat a mezővárosban, többgenerációs kézművescsaládok leszármazottait véve feleségül. Közülük mindenképpen kiemelkedik Farkas János, aki a „szakmán belüli” összetartás és a mészárosok közötti – településhatárt nem ismerő – házassági endogámia révén emelkedett rövid idő alatt a mezővárosi gazdasági elitbe. A Szlovenszki család második generációjához tartozó Szlovenszki Terézzel kötött házasságot. A mezővárosi mészárosokhoz hasonlóan ő is jelentős földbirtokot szerzett rövid idő alatt, és mestersége mellett a földművelés is jelentős szerepet játszott. Ebben az esetben is jól látható a „szülő(k) – házas gyermek” együttélése, háztartási közössége (mind idb. Szlovenszky J., mind Farkas J. *vőt fogadott* házába). A csoport másik feléhez tartozó kézművesek azonban (első)

6 Az etnicitás kérdését itt részletesen nem tárgyalom. Bár a vallásfelekezet, család- és keresztnév, születési hely és részben a házasságok alapján a kézművesek többségéről megállapítható származása, a „nemzetiségre” nézve azonban a források részben hiányosak, részben torzítanak. Az 1850. évi népszámlálás házankénti-lakófelenkénti kimutatásaiban a „*Nach der Nationalität*” rovat három oszlopának fejléccímei eredetileg a következők voltak: *Magyar, Deutsche, Slovaken*. Később azonban egy másik „kéz” átjavította a *Slovakent Isralten*-re. Vajon csak a további oszlopok hiányából fakadt-e a javítás? – Nem. Nyilván az „anyanyelv”, a „nemzetiség” és a „felekezet” elhatárolásának bizonytalanságairól van szó. A „javító” mindazokat, akik az „izraelita felekezethez” tartoztak, s akiket először a *németek* oszlopában írtak össze, kihúzta a németek csoportjából és átírta a nemzetiség rovatában az *izraeliták* csoportjába. Ez végül azt eredményezte, hogy a németek oszlopában az eredetileg bejegyzett 33 helyett mindössze 1 fő maradt, a felekezetük alapján megnevezett zsidók oszlopában pedig 32 főt tüntettek fel 1149 magyar mellett. Az 1106 katolikuson kívül 24 lutheránus, 18 kálvinista és egy-egy görög katolikus és ortodox vallású személyt írtak össze az egész mezővárosban ekkor. Egy 1871-ben, a „legutóbbi népszámlálás adatai szerint” készített kimutatás a nemzetiségek számbavételéről (ŠOBA KE, TZ II. 156/3.sz.) 71 *németet* tüntetett fel, de a *tótok* oszlopában ekkor sem szerepelt senki. Egy 1877-ből datált településszintű kimutatás – amely szintén az 1869. évi népszámlálás adataira támaszkodott – vallásfelekezetek szerinti bontásában azonban éppen 71 izraelita lakos szerepel! (KSH Kézirattár V A 0021/53.) Az anyanyelvi nemzetiség és nyelvhasználat kérdéseire közelebb visznek az 1880. évi népszámlálás adatai. Az 1470 lakosból 1314 volt magyar nyelvű, 52 német, 50 tót, 1 külföldi nyelvű és 53 beszélni nem tudó csecsemő. A felekezeti arányok a következők voltak: 1231 katolikus, 19 görög katolikus, 33 evangélikus, 91 református és 96 izraelita. A konklúziókat és az adatok részletes, személyi szintű elemzését egy másik dolgozatomban mutatom be, az mindenesetre valószínű, hogy 1850-ben és két évtizeddel később nemcsak a mezővárosi zsidók voltak (nagyobbrészt) német nyelvűek, hanem rajtuk kívül bizonyosan éltek nyelvileg csak félig-meddig asszimilálódott németek és szlovákok is Tornán.

házasságukat nem tornai arával kötötték. Az életutak jól mutatják azt a sokszínűséget, amely e heterogén összetételű migráns csoporthoz tartozó kézművesekre jellemző. Kanyurszky József és Peregrin János meggyőző ellenpéldául szolgálnak több, a kézművesekkel kapcsolatos sztereotip állításra. Kanyurszky három (valójában négy) házassága közül csak a középsőt kötötte mezővárosi hajadonnal. 1852-ben fizetett adója alapján a kézművesség középrétegébe tartozott, 1868-ban pedig csak néhány hold földet találunk neve mellett, mégis 1857-ben már mint városi bírót említik a források. Peregrin János kovács szintén érdekes és jelentős karriert futott be – „mezővárosi mércével” – rövid idő alatt. Sem mezővárosi feleség, sem rokonság, sem a „szakmai szolidaritás” nem egyengette útját, mégis igazi *self-made man*-ként saját iparára alapozva megvetette a lábát Tornán, s rövid idő alatt a mezőváros második legnagyobb gazdája is lett. Gyermekai részben a mezővárosi birtokos paraszti családok, részben pedig Tornán kívüli családok utódaival kötöttek házasságot, jól példázva a migráns családok gyakorta ellentmondásos társadalmi helyzetét és kötődéseit. Nagy András fazekas és fiainak – akik döntően csak a mesterségükből éltek – együttélése a kézművesháztartásokat alapvetően *nukleárisnak* tételező irodalomra, Zir (Sir) Izsák pedig a zsidó kézművesek folytonos vándorlására és ideiglenes megtelepedésére szolgál ellenpéldául.

A MEZŐVÁROSI KÉZMŰVESHÁZTARTÁSOK NÉHÁNY JELLEMZŐJE ⁷

A 19. századi „osztrák” népszámlálások (1850, 1857), nyugat-európai minták felhasználásával új, a korábbi lélek- és adóösszeírásoktól eltérő számlálási egységet vezettek be a lakosság összeírásánál (Ficker 1870: 174, Pozsgai 1999b, 2000a: 172-173). A „lakófél” (Wohnpartei) fogalom 1857-ben jelent meg először,⁸ de tartalmában már az 1850/51. évi népszámlálás számlálási egységének is az alapját jelentette: a nukleáris („egyszerű”) családokat tekintette a számlálás alapegységének függetlenül attól, hogy ez a házon belül a rokoni együttélésnek milyen összetettebb szervezeti formájába illeszkedett és a házon kívül milyen – többségében rokoni – együttműködési formák játszottak szerepet a gazdálkodásban és a fogyasztásban.⁹ Mindez nagyon megnehezíti és megkérdőjelezi a 19. század közepét megelőző „familián” alapuló háztartás-fogalom nem nominális alapon történő megfeleltetését az 1850/51-es, 1857-es és az 1869-es népszámlálás „lakófél” háztartás-fogalmával.¹⁰ A 19. század közepétől a háztartás fogalmát csak az egy fedél alatt élők meghatározott csoportjaira alkalmazták, így pusztán a lajstromok alapján többnyire csak az egy házban élő rokoni csoport családszerkezetét lehet vizsgálni (annak egyszerű vagy feltételezhetően összetett voltát megállapítani) és a háztartásokat rekonstruálni.

⁷ A háztartások rekonstrukciójának jelentőségére a társadalmi viszonyok és kapcsolatrendszerek feltárásában lásd Orosz 1989: 358, Benda 1987, illetve újabban Heilig 2000a és Pozsgai 2000a.

⁸ Dányi 1993: 106. Az 1857. évi népszámlálás B. mellékletét („Utmutatás a bejelentési jegy betöltése végett”).

⁹ Az 1850. évi „Hivatalos Utasítás” a következően rendelkezik: „Egy különös fölvételi ívet kapnak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőözvegy ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy *gyermektelen* személyek, kik cselédet tartanak, és magokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek.” Közli Dányi 1993: 92-93. Lásd még a „lakófélre” vonatkozóan Faragó 1989: 439.

¹⁰ Vesd össze Andorka – Faragó 1984: 404-405. és részletesen Pozsgai 1999a.

Kiegészítő forrásokkal azonban lehetőség nyílhat a *valós* háztartási kötelékek feltárására, a nagyobb, esetleg több háztartást magukba foglaló egységek rekonstrukciójára (Heilig 2000: 227-233, Pozsgai 2000a: 196-199).¹¹

Dolgozatomban eredetileg a háztartás fogalmát még nem a fenti rekonstruált értelemben használtam, hanem igazodtam az összeírók által használt lakófél alapú háztartás-fogalomhoz, amely eltérő adatfelvételeket eredményezett egyazon népszámlálási körzetben is (Pozsgai 2000a: 176-193). A 19. század említett három lajstromos népszámlálásának felvételi ívein alapuló, egy a valósághoz közelebb álló háztartás-fogalom kidolgozása csak az egyes családok személyi szintű vizsgálatán alapulhat. Ez lehetőséget nyújt e népszámlálás adatfelvételi rendszerének lokális hatósugarú kritikai elemzésére, az összeíróbiztosok műveltségének és az összeírás megbízhatóságának vizsgálatára.¹² A dolgozat második részének *Mellékletében* mutattam be ezt a személyi szintű elemzést, amely az életutak és a család- és háztartásciklusok elemzésén alapszik. Először a lasletti tipológia alapján elkészített táblázatokat mutatom be az 1857. évi lajstrom és az állatösszeírás adatai alapján. A Laslett-csoportosítás használhatóságát azóta revideáltam (Pozsgai 2000a: 194-195, 207-209) és öt Torna megyei település adatai alapján összeállított leíró tipológia alkalmazását mutattam be a településekre és a mezőváros birtokos paraszti háztartásaira. Jelen dolgozat Függelékében az 1869. évi lajstromok és más kiegészítő források segítségével már e szerint a „leíró tipológia” alapján soroltam be a mezővárosi kézművescsaládokat a különböző fő- és alcsoportokba.

2. táblázat

Tornai kézműves-háztartásfők családszerkezete 1857-ben (Laslett-tipológia alapján)

Háztartás típus	Tornai kézműves háztartásfők korcsoportonként					Összesen
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-	
háaspár	2	1	2			5
háaspár gyermekkel	4	21	13		1	39
özvegy apa gyermekkel			1	1		2
Egyszerű család						
háztartás összesen:	6	22	16	1	1	46
háaspár gyermekkel és özv.anya		4				4
háaspár gyermekkel és nem házas testvérrrel	1	3	1			5
özvegy anya házas gyermekével		1				1
egyéb - több irányban - kiterjesztett család	2		1			3
Kiterjesztett család						
háztartás összesen:	3	8	2			13
nem család		1	1			2
Összesen	9	31	19	1	1	61

11 Egy ilyen elemzés összefoglaló eredménye Torna birtokos paraszti háztartásainak a rekonstrukciója Pozsgai 2000a., illetve Heilig Baláznak Szőlősardóról szóló elemzése (Heilig 2000a).

12 Lásd az 1869. évi népszámlálás „Utasításának” 21. pontját: „Akár bejelentési, akár fölvételi ívekkel eszközöltetik a népszámlálás, alapja mindenkor az egyes háztartás (lakófél).” Ezen kívül az „Oktatás felvételi ívek betöltéséhez számláló ügynökök és vizsgáló bizottsági tagok számára” 20. pontját.

3. táblázat

Tornai kézműves háztartásfők állatállománya és háztartástípusa 1857-ben

Tornai kézművesek	Tornai kézműves háztartásfők összeírt állatállománya 1857-ben					Összesen
	4 ill. több igásállat	2-3 igásállat	1-2 tehén	csak sertés	nincs	
egyszerű családos	4	5	17	13	7	46
kiterjesztett családos	1	4	6	1	1	13
nem család			2			2
Összesen	5	9	25	14	8	61

Az ipar mellett földműveléssel is foglalkozó kézművesek (illetve akik termékeiket máshol is értékesítették és maguk fuvarozták) érthetően mindannyian rendelkeztek igásállatokkal. A legjelentősebb állatállománnyal rendelkező kézműveseket egy kivételével mind földbirtokosként írták össze 1857-ben. Egy kivételével mindannyian egyszerű családos háztartásokban éltek és közülük három esetében a hiányzó családi munkaerőt idegen kezek pótolták: ifjabb Szlovenszki János mézárosnál egy szolgáló, Gabos Sámuel mézárosnál egy szolga és két szolgáló, Peregrin János kovácsnál két legény és egy szolga. A kettőnél több igásállattal rendelkező kézműves-háztartásfők rekonstruált háztartásainak több mint fele (9-ből 5) volt a lasletti értelemben kiterjesztett családos. Az 1-2 tehénnel rendelkezőknek már csak a negyede, míg a csak sertéssel illetve semmilyen állatállománnyal nem rendelkező háztartásfők közül csupán egy-egy élt kiterjesztett családos háztartásban. Az állatállomány nagysága tehát az esetek többségében jelentős mértékben összefüggött a háztartások összetettségével, nagyságával jóllehet a statikus metszet és az alacsony esetszám gyengíti e korreláció bizonyító erejét. A 4. táblázatból pedig a jelenlévő idegen munkaerő és az állatállomány nagyságának pozitív kapcsolata állapítható meg a kis esetszám alapján is.

4. táblázat

Állatállomány és jelenlévő idegen munkaerő a tornai kézművesek háztartásaiban 1857-ben

Jelenlévő idegen munkaerő (1857)	Tornai kézműves háztartásfők összeírt állatállománya 1857-ben					Összes háztartás
	4 ill. több igásállat	2-3 igásállat	1-2 tehén	csak sertés	nincs	
legény és szolga	1	1			1	3
csak legény		4	4	2		10
csak szolga	1	1			1	3
csak szolgáló	2		3			5
nincs	1	3	18	12	6	40
Összes háztartás	5	9	25	14	8	61

Végül a családszerkezeti változások alapján még egyszer szeretnék visszatérni a háztartás-fogalom vizsgálatához. Az 1869-es népszámláláskor 34 olyan kézműves-háztartásfő volt jelen, akik már 1857-ben is szerepeltek. (Eltekintve most azoktól az esetektől, ahol az elhunyt családfőnek a csonka családja szerepelt 1869-ben.) Az 5. táblázatban

szembetűnő, hogy a *lakófél-háztartások* háromnegyede (25 ill. 26 fő) mind 1857-ben, mind 1869-ben az egyszerű családos háztartástípusok között szerepel. Az egy házon belül együtt élő családmagok *lakófélenként* - háztartási egységekként - elkülönített csoportjai alapján természetesen adódik a nukleáris családok dominanciája.

Ugyanakkor látható, hogy a két időpontban adott családszerkezet leírására szorító családforma-típusok jelentősen bővültek: 1857 és 1869 között 7-ről 10-re. Egy 1857-ben előforduló típus (özvegy apa gyermekével) 1869-ben nem fordult elő a lakófél-háztartásokban. Négy esetben viszont összetett családos háztartások „jelentek meg” 1869-ben, azaz két egyszerű családos és két kiterjesztett családos háztartás összetett (több együtt élő családmagot magában foglaló) családos háztartássá alakult. Budovszki József bodnár mester nukleáris családja fia házasságával a törzscsaláddá alakulás útján haladt, de még 1869-ben egy nem házas fiú is szerepel a háztartásban szolgaként összeírva. A már említett Farkas János egyszerű (lakófél) családja - amely 1857-ben az öreg szülőkkel szintén összetettebb család (törzscsalád) volt valójában - lánya házasságával összetett háztartássá vált és 1869-ben egy lakófélt alkottak („szülő-házasság gyermekével” típusú törzscsaládos háztartást). Holecskó István tímár családja sógora családjával együtt funkcionálisan törzscsaládos háztartássá változott. Heveri István kőműves (1869-ben: „zselér - kőművesi napszámból”) nukleáris családja (felesége és gyermekei) mellett egy másik nukleáris család tagolódott be a háztartásba 1869-ben, amellyel szemmel láthatóan nem állottak rokoni viszonyban. E négy esetben tehát az összeíró egy háztartásnak (lakófélnak) tekintette és nem választotta el az együtt élő családmagokat. Budovszki József és Farkas János háztartásában fiatal házasok (mindkét esetben 19 éves a feleség) élnek együtt a szülőkkel és nem házas testvérükkel, s alkottak törzscsaládokat, ill. az utóbbiban még egy özvegy szolgálóval és egy hajadon szolgálóval egészült ki a háztartás, akik nem tartoztak a vérségi családhoz. A házon belüli lakótér - 2-2 szobát tüntettek fel 1869-ben - lehetővé tette a fiatal pár házon belüli „különélését”. Az állatállomány azonban érthetően nincs elkülönítve a „Háziállatok számbavétele” részben. A 107. sz. ház, Holecskó István felvételi ívén azonban csak egy szoba szerepel az 1869-es népszámlálás lakásstatisztikai részében, s miután konyhát sem tüntettek fel a két családmag elkülönült lakótér-használata csak a lakóház melletti gazdasági épületben szereplő helyiségek használatával képzelhető el (kamra, istálló). Heveri István kilenc tagú háztartásának tagjai feltehetően szintén nem az összeírt egy szobában húzódtak meg. Esetükben - mint az esetek nagy többségében - konyha is és egyéb gazdasági épületek (kamra, pince, istálló) is szerepelnek a felvételi íven.

A háztartások házon belüli rekonstrukciójánál a ház és az ahhoz tartozó gazdasági épületek egyes részeinek funkcionális vizsgálata elengedhetetlen - a házon belül együtt élők rokoni kapcsolatával, családszerkezetével és létszámával összefüggésben -, különösen azért, mert az 1869. évi népszámlálás ház- és lakásstatisztikai adatfelvétele ezt lehetővé teszi. A „lakótér” használatára vonatkozóan fontos lehet a néprajzi vizsgálatok eredményeinek hasznosítása is.

5. táblázat

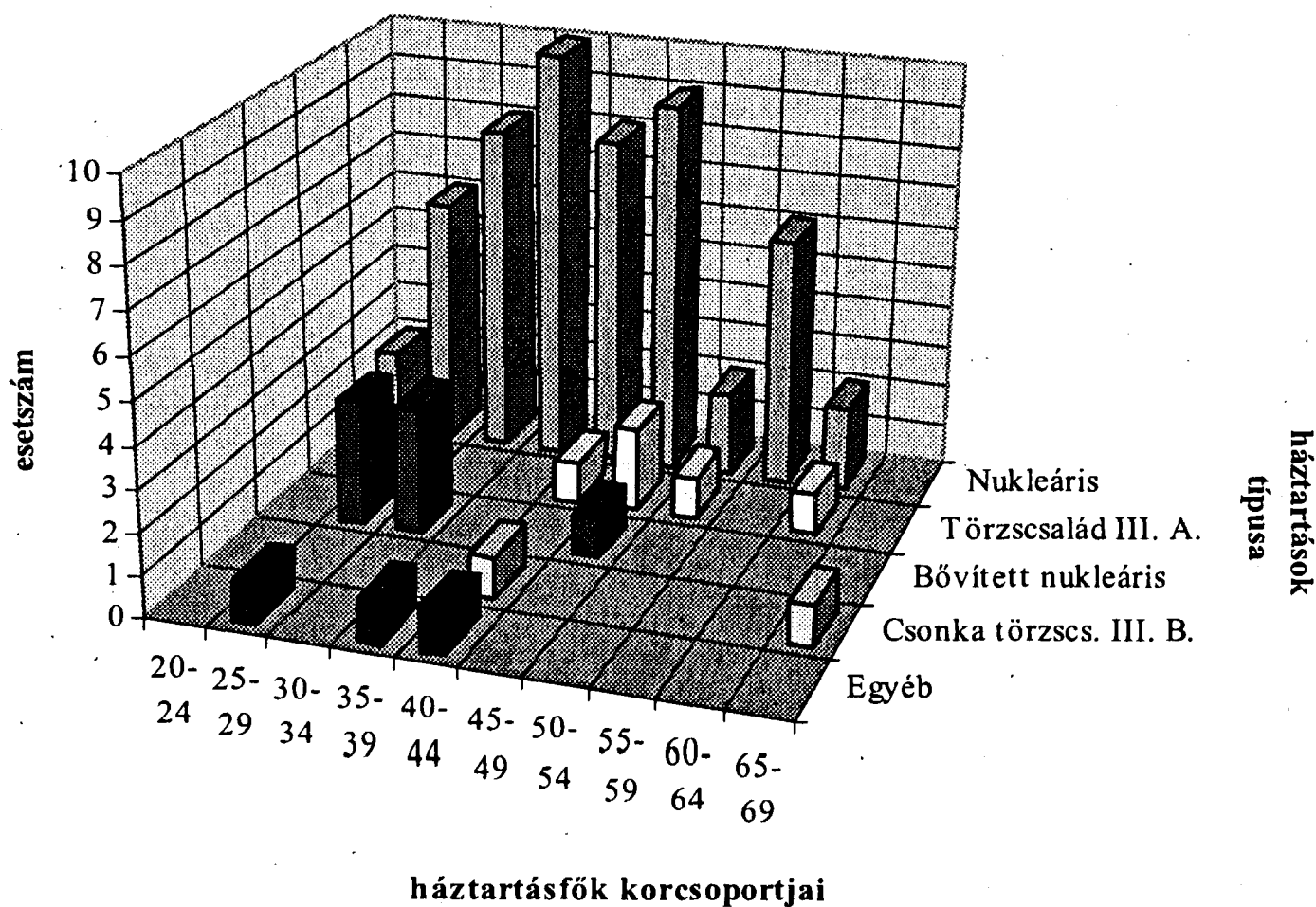
Tornai kézművesek családszerkezetének változásai 1857-1869

Családtípus (1857)	Családtípus (1869)											Összesen
	háaspár	háaspár gyermekkel	özvegy apa gyermekkel	háaspár és özvegy anya	háaspár gyermekkel és nem ház. testv.	özvegy apa házas gyerm.	egyéb - több irányban kiterj.	törzscsalád	törzscsalád bővítve	házas testvérek	egyéb több családmagból álló	
háaspár	1	3										4
háaspár gyermekkel	1	15					1	1	1			19
özvegy apa gyermekkel		1				1						2
háaspár gyermekkel és özv. anya	1	2									1	4
háaspár (gyermekkel) és nem házas testvér		2								1		3
egyéb - több irányban kiterjesztett család					1							1
nem család				1								1
Összesen	3	23	0	1	1	1	1	1	1	1	1	34

A háztartásszerkezet rekonstrukciója során a fent említett négy háztartás mellett még öt olyan több rokon-családmagot magában foglaló háznép létezett 1869-ben, ahol az egyes nukleáris családmagokat elkülönített lakófélként tünteti fel az összeíró. Három esetben egyszerű családos, egy esetben pedig a lasletti fogalomhasználat szerint „kiterjesztett” családos háztartás alakult át összetett, többcsaládos formává. Blazenák László bodnár esetében pedig 1857-ben „lappangó” testvére és családja újra vele egy házban szerepel az 1869. évi felvételi íven (az egy házban együtt élő több család szemléltetést lásd az Függelék „Ház” oszlopában).

1. ábra

Tornai kézművesek háztartásai életkorcsoportok szerint 1869-ben

Az 1. ábrán szemléltetett háztartástípusoknál az 1869. évi népszámlálás lajstroma- in kívül már az összes elérhető olyan kiegészítő forrást hasznosítottam, amelyeknek segítségével a házon belüli többcsaládos rokoni együttélésekről is meg lehetett állapítani, hogy egy vagy több háztartást alkottak-e a vizsgált időszakban. Amennyiben a közmunka-összeírásokban külön-külön is fel voltak tüntetve az egyes családfők – még akkor is, ha a kataszterben csak egy néven szerepelt a ház- és a földtulajdon –, akkor egymástól bizonyos fokig elkülönült háztartásoknak tekintettem még az egy fedél alatt élő rokon (leszármazási vagy oldalági viszonyon) alapuló háztartásokat is. Az ábrán érthető módon dominálnak a nukleáris családháztartások, hisz az 1869-ben jelenlévő összes kézművescsalád háztartástípusaiban a csak átmenetileg jelenlévő, illetve az 1857 után megtelepedő és háztartást alakító kézművesek súlya jelentős (lásd a Függelék és az előzményekre a jelen tanulmány „Kontinuitás-diszkontinuitás” alfejezetét). Célszerűbb tehát a kontinuos háztartásokat vizsgálni, amelyek hosszabb időn – több generáción – keresztül jelen voltak a mezőváros társadalmában. Ezek részben a régebbi tornai családok kézművessé vált leszármazottaiból, részben az olyan migráns első- vagy másodgenerációs tornaiakból tevődtek össze, akik meg is telepedtek a mezővárosban. A földtulajdon kisebb-nagyobb mértékű jelenléte általánosnak mondható e kontinuos iparoscsaládoknál. Családszerveződésüket és háztartási ciklusaikat jelentős részben meghatározta vagyoni helyzetük (földtulajdonuk és állatállományuk nagysága). Azok a kézművesek, akik kis földdel rendelkeztek ugyan, de megélhetésüket mégis döntően mesterségük biztosította, általában ritkán alkottak családjukkal összetettebb háztartásokat a családciklus fázisaiban. A földész-kézművesek alkotta háztartások – különösen a nagyobb birtokos gazdáknál – azonban nem különböznek lényegesen a mezővárosi birtokos paraszti háztartásokétól (Pozsgai 2000a: 210-211). A föld és a műhely átörökítése során a kézművesek háztartásciklusainál ugyanúgy meghatározó szakasznak és *szervezőerőnek* bizonyult a *törzscsalád*-fázis, jóllehet a rekonstruált (nem lasletti tipológián alapuló) háztartások között is csak kis esetszámban fordult egy-egy időmetszetben elő. Az ábrán látható oszlopdiaagram 70 esetéből mindössze 10% volt a csonka és teljes törzscsalád 1869-ben. Az összetettebb háztartások és az egy házon belül együtt élő több rokon háztartás (lásd Függelék „Háztartás” oszlopait) azonban éppen a döntően kontinuos, többségében jelentősebb földdel rendelkező mezővárosi kézműveseknél fordult elő.

6. táblázat

Tornai háztartásfők foglalkozás és születési hely szerinti megoszlása 1869

A háztartásfő születési helye	A háztartásfő foglalkozása												
	földműves férfi	földműves nő	napszámos férfi	napszámos nő	uradalmi tiszt	uradalmi - és városi cseléd	önálló iparos	kereskedő	értelmiségi	hivatalnok	hivatalszolga	egyéb	összesen
Torna mezőváros	42	9	36	24		2	31		2	3	5	12	166
Torna vármegye Felső járás	2	3	14	7		10	4	2	1	1	5	3	52
Torna vármegye Alsó járás				1	1	9	2			2		1	16
Szomszédos vármegyék városai			2	2		1	6	2	4	7		3	27
Szomszédos vármegyék falvai	2	1	4	2	1	8	12		4	3	1		38
Egyéb városok							1	1	2	2			6
Egyéb falvak					2	1	2	1	2	4			12
Külföld			2				3			1		1	7
Összesen	46	13	58	36	4	31	61	6	15	23	11	20	324

* A földműves és napszámos háztartásfő nők kivétel nélkül özvegyek voltak.

A legstabilabb kézművescsaládok tehát vagy a többgenerációs mezővárosi családok leszármazottaiként maguk is sok szállal kötődtek a helyi társadalomhoz (és némi földdel is rendelkeztek), vagy házasság és mezővárosi tulajdon (ház és föld) révén biztosították a generációs folytonosságot. A megtelepedő migráns kézművesek integrációját a mezővárosi társadalomba tehát – jóllehet voltak kivételek – vagy a házasság, vagy a földtulajdon biztosította hosszú távra. A migránsok házassági kapcsolatai (lásd a „Migránsok” és a „Kontinuitás-Diszkontinuitás” alfejezeteket) tehát érthetően elsősorban a megtelepedést célozták, ezt tükrözik azok az esetek, amelyek az özvegy *mesternék* „ázsióját” szemléltetik a fiatalabb, nem tornai születésű kézművesek és mesterlegények között. A második generációs kézművesek házassági stratégiaváltását jól mutatja a földműves-családok felé fordulás. Az egyes életutak egyértelműen bizonyítják, hogy a mezővárosi kézművesek közül csak az tudott a helyi gazdasági elit tagjai közé emelkedni, aki jelentősebb földtulajdonra tett szert. A mezővárosi „polgárrá” válás a betelepülők számára rendszerint többlépcsős folyamat volt, még akkor is ha nem kellett valódi *polgárjogot* elnyerniük. A mezőváros társadalmában sokkal inkább az az öntudatos gazdaszemlélet volt az irányadó a betelepülőkre nézve, amely a tornai birtokos gazdák felső rétegéhez való idomulás (majd tartozás) iratlan kellékének a *rokonság- és birtokszerzést* tartotta. Egyszerre több grádicsot átugrani e tekintetben nem volt lehetséges, ezt példázza a tornai katolikus anyakönyvben fellelhető mintegy kétszáz (197) kézművesházasság is (1822-1899), amelyből kiderül, hogy a nem tornai születésű, de Tornán megtelepedő legények és mesterek (73 fő) háromnegyed részben (54 esetben) jutottak mezővárosi hajadonhoz vagy özvegyhez, akik néhány „zsellérleány” és egy-két „gazdaleány” kivételével mind a mezővárosi kézművescsaládok leszármazottai voltak.

KÉT ÉVTIZED VÁLTOZÁSAI A TORNAI KÉZMŰVESSÉG ÖSSZETÉTELÉBEN (1852–1857–1869)

Először is vegyük szemügyre azokat, akik már az 1852-es összesített névsorban is szerepeltek, és még 1869-ben is jelen voltak a népszámlálási lajstromok tanúsága szerint. A dolgozat első részében található függelék (Pozsgai 2000b: 40-42) névsorai alapján 23 ilyen mind a három időpontban *személyében stabil* kézműves volt.¹³ Közülük 15-en Tornán születtek, nyolcan pedig a mezővárosban megtelepedő migráns kézművesek voltak.

A TORNAIAK

a) *régi, többgenerációs tornai családok leszármazottai*: hat kézművesnek és családjának eredete már kimutatható a Mária Terézia-féle úrbéri összeírás időpontjában is (1772).¹⁴

Darvas Ferenc csizmadia Görcsös József helybeli fazekas leányát, Annát vette feleségül (1840). Darvas 1852-ben fizetett iparadója (3 frt) alapján a módosabb iparúzők közé számított. 1857-ben egy fiukkal és három leányukkal éltek egy háztartásban. Fia, István is csizmadia lett, aki 1869-ben Majzner Alajos kerékgyártó leányát, Rozáliát vitte az atyai házba, amely ekkor két szobából és egy konyhából (pitvar) állt, valamint egy kamra, egy pince, egy fészter és egy istálló kapcsolódott gazdasági épületként a házhoz a lajstrom szerint. (Állatállományuk: 1 tehén, 4 borjú, 4 sertés.) Darvas Ferenc tehát 1869-ben együtt élt házas fiával, két hajadon leányával, fiatalkorú fiával, Sándorral, aki a népszámlálás idején Kassán volt szabóinas (s akit az 1857. évi népszámlálásnál eltitkoltak), valamint idős, özvegy apjával. Az összeíró három lakófél-háztartást különített el a házban, amely az eklektikus adatfelvétel egyik szép példjaként említhető. (Keveredik benne a házon belüli elhelyezkedés és az életkor szerinti hierarchia szemléltetésének szándéka.) Az elkülönítést, a különálló háztartások létét nem erősíti meg sem az 1868. évi kataszter, sem az 1869. évre felvett közmunka-összeírás: mindkettőben egyedül Darvas Ferenc van feltüntetve tulajdonosként, illetve közmunkára kötelezettként – a háznép szemmel láthatóan törzscsaládos háztartást alkotott. Három lánya közül Teréz egy udvarnoki születésű molnárhoz (1866, Lipták József), Anna 1871-ben Morgent István suszterhez (Morgent János suszter és Bordás Mária fiához), Mária pedig 1874-ben Femiák (Fémják) József vármegyei hajdúhoz, a községi jegyző özvegy fiához ment nőül. Darvas Ferencnek nem volt jelentős földtulajdona (lásd Függelék), jövedelme alapján a helybeli kézművesség középrétegéhez tartozott, amelyet fiának és Anna leányának a házassága is tovább erősített. A földhöz való kötődés, a *féltelkes gazdaság* emléke (az ő 1772-ben a Keglevichék szabadmenetelű jobbágya) azonban még nem ment feledésbe, ezt erősítette a család földműves ága, s részben Mária házassága is ezt tükrözi¹⁵, részben pedig a felemelkedő mezővárosi

13 A Függelékben 1852-ben 32-es, 1869-ben pedig 33-as szám alatt található két Juhász István nem ugyanaz a személy, hanem apa és fia. A 19. sz. alatti Molnár Istvánok (1852-1857 és 1869) pedig nincsenek leszármazási viszonyban egymással.

14 Az úrbéri összeírás megyei eredményeire: MOL Mikrofilmtár 4266.

15 Fémják József ősei szintén a szabadmenetelű, féltelkes jobbágyok közé taroztak 1772-ben, apja 1869-ben már csak negyedteleknek megfelelő földet bírt (Pozsgai 2000a: 210).

tisztviselői-hivatalnoki réteghez való közeledést. Teréz az egyedüli, aki *jövevény* felesége lett. A *molnárné* státus presztízse és az életszínvonalbeli emelkedés azonban feltehetőleg kielégítő kompenzációnak bizonyult.

Hegedűs József asztalos először Kovács János iparos leányát, Ágneszt (1841), majd Görcsös József földműves leányát, Erzsébetet (1845) vette nőül, s 1869-ben már népes háztartás (11 fő) élén állt, amelyből 4 fő volt az idegen segédmunkaerő (1 segéd, 2 inas, 1 szolga), s a mester legidősebb fiát is segédasztalosként írta össze,¹⁶ a szakma fortélyainak átadása tehát itt is családon belül ment végbe, és a műhely távolabbi sorsa sem lehetett kérdéses. A mester első házasságából származó leányát egy jánoki (Abaúj m.) kalaposhoz, a második házasságából származó Franciskát pedig egy zsarnói születésű asztaloshoz (Torna m.) adta felségül. Az utóbbi az anyakönyvi bejegyzés szerint (1873) szintén az ő házában lakott, tehát feltehetőleg „legénykedése” közben vetett szemet mestere leányára. A 134. sz. ház három szobából állt (1869), amelyből egy asztalos műhelyül szolgált. A házhoz tartozott még két „boltként” összeírt helyiség, egy pince, egy fészter, két istálló (1 tehénnel, két ökörrel, 7 borjúval).

Heveri József kőműves az elszegényedő Molnár familia leányát, Erzsébetet vette nőül, jól tükrözve azt az ingatag társadalmi státust, amely a mezővárosi kőműveseket és ácsokat jellemezte. Fia, József már a biztosabb megélhetést nyújtó asztalosságot tanulta ki, s 1876-ban Morgent Apollóniával, egy tornai suszter lányával kötött házasságot, e frigy tehát ekkoriban feltehetően jó partinak számított. Erzsébet nevű leányának viszont már „csak” egy helybeli zsellér jutott férjül. Az idősebb Heveri József háza mindössze egy szobából, s egy pitvarból állt. Ezt egy kamra, egy pince, egy fészter és egy istálló egészítette még ki 1869-ben. Kis földtulajdonából látszik, hogy nem teljesen hagyatkozott a szezonális (és „konjunkturális”) hatásoknak annyira kitett mesterségéből származó jövedelmére.

Juhász József fazekas 1850-ben Tóth György fazekas leányát, Béres István fazekas hét évvel idősebb özvegyét, Máriát vette feleségül. 1857-ben két közös gyermekükkel, és Tóth Mária előző házasságából származó gyermekével éltek együtt. Egy fazekasinast is összeírtak ekkor háztartásában. 1869-ben két gyermekükkel laktak együtt. Juhász Józsefnek az anyakönyv szerint nem született fiú utóda, leánya Borbála egy bódvalenkei zsellérhez ment nőül 1872-ben.

Morgent János suszter 1841-ben Bordás Máriával, majd halála után Szepessy Apollóniával kötött házasságot, akik mindketten többgenerációs tornai kézművescsaládok lezármazottai voltak.¹⁷ Első házasságából származó fiai, János és István apjuktól tanulták ki a cipészkedést (utóbbi 1869-ben „suszter legény az attyánál”). János egy juhászgazda Kovácsi pusztai lányát, Fingerlosz Juliannát vette nőül. Az ifjú pár házassága után elköltözött idősebb Morgent János családjától, 1869-ben már az ara apjának; Fingerlosz

16 Azon mezővárosi háztartásfők közé tartozott, akik feltehetően saját maguk töltötték ki a lajstromot (kézírás alapján, az ívet ugyanis a mezővárosban nem írták alá).

17 Apjuk mesterségéről közelebbit nem lehetett megtudni. A Torna mezővárosi egyházi anyakönyvekben 1822-től tüntetik fel a foglalkozást „Conditio & Qualificatio” rovat alatt, azonban csak a házasulandó férfi foglalkozását - társadalmi státusát - tüntették fel, a házasulandó leányét (azaz többségében apját) nem. A szülőknek pedig csak a nevüket jegyezték be, foglalkozásukat nem. Csak 40 év elteltével, 1862-től tüntették fel a szülők nevét és foglalkozását is.

Györgynek a házában (173. sz.) vannak összeírva egy bérlő lakóval.¹⁸ Kisebbik fia, István, a fentebb említett Darvas Ferenc csizmadia leányát, Annát vitte a szülői házhoz. Leányai közül Mária, Karafa István hivataloszóhoz (1873), Apollónia pedig a már említett Heveri József asztaloshoz ment nőül. 1869-ben a nyolc fős háztartás kétszobás házban lakott, az „utó” (nem utca felőli szoba) műhelyül is szolgált. Egy kamra, pince, fészter és egy istálló tartozott a 104. sz. házhoz. A hatgyermekes család állatállománya két tehénből és egy sertésből állt ekkor. Kis földbirtokának majdnem fele (1 kh 108 négyszögöl) szőlő volt 1868-ban, amely mintegy 600 négyszögöllel csappant meg - valamelyik lánya hozományaként - 1884-re.

Morgent József szűcs mester az udvarnoki születésű Hodermarszki Borbálát hozta tornai házába.¹⁹ Az 1869. évi fölvételi ív szerint feleségén és kiskorú fián kívül egy lucskai (Torna m.) szűcs legény, egy szűcs inas és egy barkai (Torna m.) szolgáló tartozott még a háznéphez. Háztartása mellett - első helyen összeírva - különálló lakófélként áll, Repka János bérlő, M. kir. adóhivatali tiszt. A család tehát feltehetően egy szobát lakott csupán, a legény, inas és a szolgáló pedig a kamrába és a pitvarba szorult éjszakára. A lajstrom háztatisztikai kimutatásában egy pince, fészter és istálló van még feltüntetve gazdasági épületként.

b) első- vagy másodgenerációs tornai lakosok: kilenc kézműves, akik közül hétnél a család kontinuitása kimutatható 1828-tól, kettőnek pedig még nem említették a nevét 1828-ban.²⁰

Blazenák János és Blazenák László bodnárak apja a 19. század első negyedében érkezhetett Tornára. 1828-ban Blazenák Imre övegye zsellér, akinek egyik fiáról a házassági anyakönyv bejegyzései is árulkodnak. János 1837-ben Görcsös József telkes jobbágy leányát, Máriát vette feleségül. Mária halála után másodszor is megnősült, 1840-ben Novák József jobbágy (1828, *colonus*) leányát vette el. A testvérpár családjaikkal együtt ugyanabban a házban lakott mindhárom időpontban (37.sz. ill. az újrászámolás után 38. sz.). 1857-ben és 1869-ben is nukleáris család háztartásokat alkottak a családok.

Bordás József szabót már 1828-ban házzal bíró (*inquilinus*) kézművesként írták össze, 1852-ben pedig iparodójával (3 frt 38 kr.) a rangsor első negyedének végén állt. Juhász Máriával kötött házassága a földműves-kézműves (fazekas) családokhoz erősítette kötődését. 1857-ben *ház- és járadék birtokos*, feleségével, három kiskorú fiával és leányával élt egy háztartásban. 1869-ben két felnőtt fiát is az ő házában írták össze mint távollevő szabólegényeket. Az idősebb, a 22 éves István éppen Bécsben volt *vándorlason*, míg a fiatalabb József a 34. ezrednél teljesített katonai szolgálatot. Háztulajdonán kívül földet csak az 1868-as kataszterben jegyezték be nevével (1065 négyszögöl szántó, 536 négyszögöl szőlő).

Budovszki József bodnár és családja jól példázza az iparosok azon feltörekvő rétegét, ahol a kézművesség és a földművelés szoros egységet alkotott, és akik házassági kapcsolataikban a mezővárosi birtokos parasztsághoz közeledtek. Budovszky háromszor is nősült, de csak egy alkalommal sikerült a mezővárosi *földműves tulajdonos* családok kö-

¹⁸ Fingerlosz Györgynek az 1884-es kataszter szerint is két háza volt a mezővárosban.

¹⁹ A tornai és az udvarnoki családok egy tekintélyes hányadát szoros házassági kapcsolatok fűzték egymáshoz.

²⁰ MOL Mikrofilmtár, Conscriptio Regnicolaris, B 180.

zül házastársat találnia. Első házasságát egy udvarnoki hajadonnal kötötte, majd halála után újránősült és Kerekes György tornai földműves leányát, Máriát vezette az oltár elé. Második feleségének halála után harmadszor is megnősült és egy becskeházi (Torna m.) zsellér leányát – egy mezővárosi házatlan zsellér – özvegyét vette el. A bodnár 1852-ben iparadója szerint a rangsor első harmadának végén foglalt helyet (2 frt 54 kr.). Az 1857-es fölvételi íven feleségével, fiával és elhunyt bátyja árva fiával alkot egy háztartást. A foglalkozási nómenklatúra iparúzó rovatában tüntették fel, s a kapcsolódó kimutatás szerint ekkor még nem rendelkezett igás állatokkal (mindössze 1 tehenük és egy hízójuk volt, ha lehet hinni az állatösszeírás adataink), feltehetően birtokának jelentős részét ezt követően szerezte. Fia, József 1869-ben nősült meg, Holecskó József zsellér leányát, Teréziát vitte apja házába. A házas fiú egy háztartásban élt apjával, mostohaanyjával és árva unokafivérével, akit a népszámlálási biztos *szolgának* jegyzett be az ívre. Ifjabb Budovszki József státusa az anyakönyv szerint *bodnár fia*, a lajstromban pedig *földész*. A családciklusnak ebben a fázisában törzscsaládot alkotott az idősebb és a fiatalabb házaspár. A gazdálkodási közösséget és a házon belüli munkamegosztást jól szemlélteti az 1869-es fölvételi ív. A lajstrom alapján a háztartásfő *önálló* bodnár mester, fia és örököse a birtokon gazdálkodik („*földész - földművelésből*”), unokaöccse pedig segédkezik a mestersegnél és a gazdaságban. Az asszonyok a „*háztartással*” foglalkoznak. Budovszki 1884-re, ha szerény mértékben is, de növelni tudta a tulajdonában lévő földbirtokot (l. Függelék). Házassági mobilitásával nem sikerült átlépnie a mezővárosi nagygazdák közé, de szívós kitartással megőrizte társadalmi pozícióját, s vagyonát némileg növelni is tudta (1869-ben már 4 ló, 2 csikó, 1 tehen, 2 borjú és 4 sertés alkotta állatállományát).

Eltekintve a négy 20 hold feletti kézműves-birtokostól, *Holecskó István* tímár volt az egyedüli a mezővárosi kézművesek közül, aki *féltelket* (13 kh) művelt 1868-ban, s így maga is a „telkes gazdák” közé tartozott. 1852-ben épphogy megelőzi a legkisebb jövedelmű iparosokat (2 frt 9 kr.) iparadója tekintetében. 1850-ben, 27 évesen nősült, utcájuk, a *Zsarnó utca* túloldalán lakó Tóth György fazekas leányát, Borbálát vette el 1850-ben²¹. Első felesége halála után az áji Polácskó Máriával kötött házasságot. 1857-ben a 99. számú házban élt feleségével és felesége hajadon húgával. (Kisfiukat, Istvánt, aki ekkor már ötéves volt, feltehetően ők sem „vallották be” az összeíróknak, mert a lajstromban nincs nyoma, az pedig kevésbé valószínű, hogy ebben az életkorban máshol lett volna összeírva.²²) A házban jelenlévő másik lakófélfel, öccse, Antal volt, akit feleségével és

21 A mezőváros térszerkezetére, a házak és a beltelkek elhelyezkedésére több, a Kassai Területi Levéltárban őrzött térkép nyújtott eligazítást. A vizsgált időszakra nézve a leghasználhatóbbnak mégis az 1868. évi kataszteri felmérés idején készített térkép bizonyult, amelyet a szlovákiai kárpótlás során még néhány éve is használtak, s magam is csak Szepsiben, (Moldava nad Bodvou) a Földhivatalban jutottam hozzá.

22 Az 1857. évi *Fölvételi ív* szerkezetileg 5 főcsoportra tagolódott (I. Vallásuk, II. Hivatásuk és keresetük, III. Életkoruk, IV. Családi állapotuk és V. Jelen- illetve távollétük alapján), amelyből a legterjedelmesebb az életkor csoportosítása (23 rovat), s ezen belül is a férfiak életkor szerinti bontása (16 rovat) volt. Az osztrák abszolutizmus újoncutánpótlási szempontjait a *nép* nyilván nem tudta eléggé átérezni, s több esetben bizonyítható, hogy születésüktől fogva eltitkoltak fiúgyermeket, feltehetően azzal a nagyon is racionális megfontolással, hogy aki meg sem született, azzal a következő számláláskor nem kell elszámolni, s végső soron újoncnak sem állíthatják később. Ez a gyakorlat nyilván közösségi stratégia volt, s azt mutatja, hogy a helyi előjárók részt vehettek a népszámláláson, ellen is jegyezheték az íveket, de elsősorban mégis saját közösségük érdekeit képviselték. A passzív rezisztencia egyik *lokális* megnyilvánulási formáját kell ebben is látnunk.

csecsemőkorban lévő kisleányával együtt írtak össze, hármójukon kívül még egy szolgát tüntettek fel háztartásuknál a helységbeli idegenek kimutatásában. A ház tulajdonosa a lajstrom szerint István volt. Állatállományuk azonban már megosztva van feltüntetve a *helységbeli marhaszám táblájában*. Istvánnál 2 ökör, 2 tehén, 2 borjú és 3 sertés, míg öccsénél csupán 1 tehén és 2 sertés állt az összeírásban. Feltehetően közösen gazdálkodtak (mindketten *földbirtokosok* a fölvételi íven), de családjaik és háztartásuk fogyasztás tekintetében elkülönült egymástól. 1869-ben Antal családja helyett egy másik rokont, Holecskó Andrást és családját írták össze István és második felesége, valamint annak árva unokahúga után. András Kis Erzsébetet, István első feleségének húgát vette nőül, s szemmel láthatóan betagozódtott a 15 évvel idősebb István családjába. Egy háztartást – funkcionálisan törzscsaládot – alkottak ekkor. Az összeíró folyó számozással sorolta fel a háztartáshoz tartozó hét személyt, akik egy szobán és egy kamrán osztozkodhattak. Mind a közmunka, mind a kataszteri kimutatásban egyedül Holecskó István neve szerepel, ami azt erősíti, hogy a két család egy háztartást alkotott. Az 1857-ben eltitkolt fiú időközben legénnyé serdült, és 1869-ben már Szilbert János szűcsmester házában írták össze segédként, azaz ha szakmában is maradt, mégsem apja mesterségét folytatta tovább. Házasságával (1875) azonban tovább erősítette a módosabb birtokos paraszti réteghez tartozásukat: Fekete István *féltelkes* földész (Pozsgai 2000a: 211) leányát vette nőül.

Janecz (Janetz) *József* fazekas feltehetően megegyezik az 1828-ban még ház nélkül összeírt (*subinquilinus*), de már kézművesnek bejegyzett személlyel. 1852-ben adója épphogy meghaladta a 2 frt-ot, és egy legényt foglalkoztatott. Házasságát Rajhel Terézszel még 1830-ban kötötte, de az anyakönyv tanúsága szerint frigyükből nem származott gyermekáldás. 1857-ben és 1869-ben is csak kettejüket írták össze a házban. 1868-ban egy kis szántó (542 négyszögöl) és a „kötelező” kis szőlő (572 négyszögöl) volt birtokában.

Szlovenszki János mészáros apja Engel Zsuzsannát feleségül véve eresztett gyökeret Tornán. Idősebb Szlovenszki János lehetett tehát a mezővárosi, igen tehetős mészáros-dinasztia alapítója. Fia, János még ágostai hitvallásúként vette el feleségül a tornai születésű és katolikus Juhász Katalint. (A Szlovenszki család eredeti nemzetiségi hovatartozását illetően a családnév is útbaigazít, bár önmagában nem vehető alapul.) A második generációs Szlovenszki János fiai azonban már mindannyian katolikus hitre tértek. Szlovenszki és utódai nemcsak beilleszkedtek a mezőváros társadalmába, hanem néhány generáció leforgása alatt a legmódosabb családok közé, a tornai „gazdasági elitbe” emelkedtek. Legalább egy fiú mindig az atyai ipart vitte tovább (a keresztnévvel együtt), s ez mindig – mezővárosi viszonylatban – jelentős földbirtokkal párosult. Ifj. Szlovenszki (III.) János már házasságában is egy megyei tisztviselő (jóllehet csak a megyei kulcsár) leányát vette nőül. Fiatalabb öccse, Ferenc azonban már nem adta alább a *városi bírót*, Molnár János leányánál, aki – s ez talán a döntőbb – Peregrin János kovács és nagygazda, a mezővárosi gazdasági elit egyik legmarkánsabb alakjának unokája volt egyben. (Ferenc „mellesleg” maga is kovács volt, ami nyilván majdnem kötelező kellék lehetett ahhoz, hogy „posszibilis” vőjelöltté legyen.) Az idősebb öccs, Károly szintén mészárosra adta a fejét, s fivérével, Ferencsel együtt, ugyanazon a napon tartották lakodalmukat (1882. november 27-én), amelyen a mezővárosi

elit minden tagja jelen lehetett, s ha nem is hetedhét országra, de *Felső járásra* szóló lakodalmukat bizonyára sokáig emlegették.

Különös és látványos karrier bontakozik ki *Csontik Lajos* életútjának elemzésekor. *Csontik*²³ Morgent Erzsébet törvénytelen gyermekeként született 1826 március 16-án. A források felváltva kalapos mesternek (1852), földbirtokosnak (1857, 1869) és *polgár*nak (*civis* [!], 1867) említik. A mezőváros lakói között a mintegy 50 holdas *birtokával* (l. Függelék 1868, 1884) a legnagyobb gazdának számított. Már 1852-ben, 26 évesen a mezőváros 10 legnagyobb iparadót fizető kézművese közé tartozott. Bádik András szűcs mester leányát, Máriát 1847-ben vezette az oltár elé, ezzel is erősítvén kötődését a módosabb iparossághoz. *Csontik* maga ugyan már Tornán született, de adoptáló apja, *Csontik* András kalapos mester még Selmecbányán látta meg a napvilágot, majd Tornára költözve a suszter Morgent Ferenc megesett leányát vette el feleségül, s gyermekét is örökbe fogadta. Lajos származásából fakadó hátrányos helyzetéért szemmel láthatóan a gazdasági érvényesülés útján kívánt elégtételt venni. Életútját végigtekintve elmondhatjuk, hogy ez sikerült is neki. Háztartásában 1857-ben hét fő élt együtt: felesége, két hajadon leánya, özvegy anyja, özvegy apósa és egy kalapos tanuló. 1869-ben ugyanabban házban két lakófél szerepel a lajstromon: az első sorszámúban őt írták össze feleségével, két szolgálóval és két szolgálóval, míg a második lakófélben veje, Somossy Gyula jakovai (Határőrvidék) adóhivatali ellenőr áll leányával és gyermekükkel. A jelentős állatállomány (6 igásállat) nincs felosztva. Két szoba és egy konyha van feltüntetve a „lakást képezi” rovatban. Az 1873-as virilisösszeírások tanúsága²⁴ szerint – a Keglevichék örököseitől eltekintve – a negyedik volt a mezővárosban a fizetett adó nagysága alapján (1871: 55 frt; 1873: 60 frt; 1876: 63 frt), s 1871-ben, 1873-ban, 1875-ben és 1876-ban is a mezőváros legtöbb adót fizető választmányi névsorában találjuk.²⁵

Novotni Florián házassága idején (1838) még a csizmadia mesterséget jegyezték be foglalkozásaként, 1852-ben azonban már suszter, ami nemcsak azt jelentheti, hogy a két mesterség egyébként sem könnyen különíthető el ekkoriban, hanem a cipészek fokozatos térnyerését a csizmadiákkal szemben. Új idők, új divat, megváltozott kereslet. Első házasságát Sztankovics Annával (apja kőműves lehetett), másodikat pedig a vizsolyi (Abaúj) Halászi Erzsébettel kötötte. *Novotnit* 1852-ben a kisjövedelmű (2 frt 10 kr. adót fizetett) mesterek között találjuk. 1857-ben özvegyen nevelte három kiskorú gyermekét. 1869-ben már második feleségével és hajadon leányával élt egy háztartásban. Ekkor csak egy fél házat bírt, a másik felében egy másik lakófél élt. (Mindhárom időpontban más házban lakott.) Leánya, Mária Lesznik János helybeli szabóhoz ment nőül 1870-ben. Földet sem 1868-ban, sem 1884-ben nem mutattak ki neve (illetve özvegye) mellett.

23 Az anyakönyvben *Csontik*knak említik.

24 ŠOBA KE, TZ II, 148/637.sz. (1871); 179/577.sz. (1873); 34/23. sz. (1875); 292/ 18. sz. (1876).

25 Ez az adó a fővárosi mértékkel mérve rendkívül alacsonynak számított (l. Vörös 1979: 13-15), a vármegyében azonban más mércével lehet és kell mérni a megyei gazdasági elit tagjait (l. Pozsgai [1997]), a mezővárosi és falusi elit tagjai között *Csontik* Lajos az erős középmezőnyhöz tartozott.

A MIGRÁNSOK

Budenecz Antal asztalos a Torna megyei Jabloncáról érkezett a mezővárosba²⁶, 1845-ben kötött első házasságával (Sztársovics kézműves família leszármazottjával, Erzsébettel) vált tornai lakossá (házasságukból származott utód). Második felesége Tóth György fazekas leánya, egy zsellér fiatal özvegye volt, harmadik házasságáról (Molnár Rózival) csak az 1869. évi lajstromból értesülünk. 1852-ben fizetett adójával az iparosok közepmezőnyében foglalt helyet. Mind 1857-ben, mind 1869-ben nukleáris családháztartásban élt a lajstromok szerint. 1869-ben első házasságából származó fia, Ferenc már asztalossegéd, ami mutatja a mesterség családon belüli folytonosságát. Ferenc 1878-ban házasodott, egy szomolnoki (Szepes m.) zsemlyekészítő pék leányát, Fischer Máriát vette nőül.

Farkas János mészáros a Gömör megyei Hanváról származott és 1848-ban nősült be a tornai Szlovenszki családba, a fentebbi János hűgát, Terézt véve feleségül. Úgy tűnik, hogy a mesterségbeli közösség ekkor már nagyobb vonzerőt jelentett a felekezeti különbség távolságtartó erejénél (Teréz az anyakönyv szerint lutheránus volt 1848-ban kötött házasságukkor, míg Farkas János a katolikus felekezethez tartozott.) Farkas 1852-ben, jövevényként és nyilván apósa háztartásának tagjaként a legkisebb iparadót fizetők közé tartozott (1 frt). 1857-ben iparúzőként írták össze az első lakófél-háztartásban feleségével és két leányával. A második lakófél apósa volt – szintén az iparúzők rovatában – feleségével, Engel Zsuzsannával és leányukkal. Ha hihetünk az összeírónak, idb. Szlovenszki János (sz. 1788) még életében átadta a háztartás vezetését vejének, ezt erősíti az is, hogy a házbirtokos is Farkas János volt ekkor.²⁷ A háztartásfőségnek és a birtoknak az idős apa/após életében való átadása, az idős pár visszavonulása egyedül ennél a családnál fordult elő, a többi tornai családnál egyetlenegyszer sem találkozunk hasonló megegyezéssel, legalábbis a lajstromból formálisan ilyen rendezés nem volt máshol kiolvasható. 1869-re Farkas János is vőt fogadott a házhoz Ulbrik Antal Somodiból (Abaúj m.) származó mészáros személyében, aki a népszámlálás időpontjában a Zemplén megyei Tállyán volt mészáros. Farkas másik lányának intergenerációs mobilitása már szépen példázza a felemelkedő mezővárosi gazdasági elit második generációjának megváltozott lehetőségeit. Paulina Mátza István „városi néptanítóhoz” ment nőül 1870-ben, aki városi polgár (*civis*) fiaként született Jászón.²⁸

Kanyurszki (Kanyovszky) *József* szíj- és nyereggyártó mester Eperjesen született.²⁹ Első házasságát a kassai özvegyel, Nagy Apollóniával kötötte 1838-ban. Három évvel ké-

26 Ez azonban csak a lajstromból derül ki, mert az anyakönyvben bejegyzett két házasságakor mezővárosi születésűnek tüntették fel.

27 A családciklus fázisaira I. Pozsgai 2000a: 211.

28 Az igazi polgárjog presztízsére és jelentőségére Kassa példáján I. Czoch Gábor disszertációját (Czoch 1997: 170-182), a *civis* státus mezővárosi rangját jól szemléltetik a házassági anyakönyv bejegyzései (I. Csontik L. esetét).

29 Az 1857-es és az 1869-es lajstrom szerint is 1815-ben, első házasságakor 1838-ban azonban 31 évesnek tüntették fel, ami azt mutatja, hogy 1807-ben született. Második házasságakor (1841) már „nyolc évet ifjodott”, mert ekkor már 26 éves özvegyként (azaz 1815-ben születettként) tüntették fel. Ehhez az időponthoz a későbbiekben szemmel láthatóan ragaszkodott.

sőbb másodszor is megnősült a tornai Grósz Máriát véve feleségül. Az 1869-es lajstromon azonban már nagyidai születésű Végh Szidi az élete párja egy közös gyermekükkel és két másikkal feltehetően Szidi korábbi házasságából (Veszelovszki Teréz és Mária).³⁰ Kanyurszky nevénel érdekes módon csak 1868-ban találunk egy kis földet, amelynek háromnegyede szántó, a maradék pedig (majdnem egy hold) szőlő. Kanyurszky mezővárosi pályafutása szintén sikeresnek mondható. 1852-ben még csak a 19. fizetett iparadója tekintetében, 1857-ben már ő a mezővárosi bíró, aki a népszámlálási íveket ellenjegyzzi.

Kováts (Kovács) *Ferenc* fazekas a Borsod megyei Szentjakabon született. A mezővárosban házassága révén vetette meg a lábát. 1846-ban 23 évesen vette nőül az akkor 16 éves Tóth Máriát (Tóth József és Sztársovits Terézia leányát). 1852-ben adója alapján a kamarai névsor közepén található (2 frt 42 kr.) 1857-ben ő is a ház- és járadék birtokosok rovatába lett bejegyezve. Ekkor feleségével, gyermekeikkel, felesége anyjával és egy fazekas legénnyel hétfős háztartásban éltek. 1869-ben 4 gyermekükkel és egy fazekas legénnyel írták össze őt és feleségét egy lajstromon. Két fia közül az idősebb katona volt ekkor, a fiatalabb pedig 14 évesen apja mellett tanulta a szakmát és segédkezett (a lajstromban fazekasinasként bejegyezve). Földtulajdona alapján az 1-2 holdas iparosok közé tartozott.

Majzner Lajos kerékgyártó mester Léván (Bars m.) született és ő is mezővárosi ara, Toriszai Katalin révén lett mezővárosi lakóvá. 1852-ben az iparüzési adó listáján már a kézművesek első harmadában (3 frt 57 kr.) áll. 1857-ben feleségén és három gyermekükön kívül, felesége húgát (aki éppen Kassán volt, 14 évesként feltehetően szolgálóként) és Szilbert János iparost³¹ kissé lejjebb, elkülönítve írták össze a fölvételi íven. 1869-re még két gyermekük született, de továbbra is nukleáris családháztartásban éltek gyermekikkel. A legidősebb fiú a népszámlálás időpontjában Kassán pékinaskodott, nem folytatta tovább apja mesterségét. Jelentősebb földbirtokkal nem rendelkezett a mester, a valamivel több mint két holdas szántó és a mintegy 900 négyszögöles szőlő azonban bizonyára nem csak a presztízs miatt volt birtokában, hanem biztonsági tartalékot jelenthetett az ínséges, kereslet nélküli időkre.

Nagy András fazekas az abaúji Pamlényből származott Tornára, s Makay Dorottya³² személyében feleséget sem a mezővárosi famíliákból választott. 1852-ben a legkevesebb adót fizető iparosok között vették nyilvántartásba (1 frt 20 kr.). 1857-ben özvegyen élt együtt két nőtlen fiával és egy hajadon leányával. 1869-re már mindkét fia megházasodott és követték apjukat a fazekasságban. Kisebbik fia és annak felesége vele együtt, egy lakófélként vannak összeírva. Idősebb fia, András, feleségével és két gyermekével alkotja a második lakófelet. Az állatállomány (2 ló) és a házban lévő helyiségek száma (két szoba, amelyek közül az egyik műhelyül szolgált és egy konyha) alapján a szorosabb munkamegosztás, a termelési-gazdálkodási közösség bizonyosnak vehető. Az 1868. évi (1869-re) felvett közmunka-összeírásban idb. Nagy András mint *házas*, 6 nap kézimun-

30 A halotti anyakönyvből azonban kiderül, hogy Grósz Mária halála (1866. 02. 07.) után még egy másik felesége is volt Szidi előtt: Vimpiller Valériával kötött házassága nem szerepel a házassági anyakönyvben, a halotti anyakönyv szerint Valériát második felesége után nyolc hónappal (1866. 10. 17.) vitte el a kolera.

31 Lásd a dolgozat első részének 24. lábjegyzetét.

32 Nagy A. 1869 előtt elhunyt feleségéről csak a neve derült ki, fiának, Jánosnak a házassági bejegyzéséből.

kára, míg fia, ifj. Nagy András mint *háztalan* 3 nap kézimunkára volt kötelezve.³³ Ez azt mutatja, hogy bár a ház egyedül idb. Nagy András tulajdonában volt, a házban élő két család és az özvegy mester nem alkotott egy háztartást, a két kiscsalád feltehetően *külön kenyéren* volt (elkülönült fogyasztás). Az ifjabb utód már a mezővárosban nősült, Görcsös József fazekas leányát, Máriát vezette az oltár elé, s vitte az atyai házba. Érdemleges földdel nem rendelkeztek, nyilván csak a fazekasságból éltek, és termékeiket maguk is értékesítették, amit az összeírt 2 ló is mutat.

Peregrin János kovács vitathatatlanul az egyik leglátványosabb migráns- kézműves karriert futotta be néhány évtized alatt. Az Abaúj megyei Pányon született és az anyakönyv tanúsága szerint a Torna megyei Görgön működött mezővárosi megtelepedése előtt. Első felesége – Vanyó Erzsébet – is oda köthette. Második felesége az Abaúj megyei Csécsről származott, s 1852-ben már a 6. helyen állt iparadója tekintetében (13 frt) és 4 legényt, valamint egy inast is foglalkoztatott ekkor. 1857-ben a *földbirtokosok* közé sorolták. Feleségével és két leányával élt egy háztartásban, valamint két „legénykorú” inas és egy szolga egészítette ki a háznépet, a műhely és a gazdaság körüli teendők ellátására. Fia, a 16 éves István Görgön kovácsinaskodott a népszámlálás időpontjában. Állatállománya 2 ló, 2 ökör, 3 tehén, 3 borjú és 5 sertés volt ekkor. Fia 1866-ban Simonyák Teréziát, egy udvarnoki földész leányát vette feleségül és vitte apja házába. 1867-től kezdődött a családi tragédiák sora, amely két év leforgása alatt megfosztotta az idősödő mestert mindhárom gyermekétől. Istvánt 1867. május 10-én egy súlyos „törés” (*ruptura*) vitte el. Apja ekkor fiatalabb lányát, Erzsébetet és férjét, Molnár János benyót magához fogadta házába (fiú örököse nem lévén). Molnár János egy mezővárosi földműves család sarja volt, s maga is jelentős karriert futott be a mezővárosban. Fia halála után 4 hónappal (1867. 09. 11.), idősebb leányát, Juliannát tífusz ragadta el és ugyanebben a betegségben (ha hihetünk a korabeli diagnózisnak) hunyt el, legkisebb gyermeke Peregrin Erzsébet is 1869. augusztus 27-én. Az 1869. évi népszámlálási lajstromon már ez a helyzetkép tárul elénk: a 61 éves mester feleségével, özvegy vejével és unokáival (Erzsébet gyermekeivel) együtt alkotnak egy csonka törzscsaládot. Két kovácslegény és egy iskolás árva gyermek volt még jelen ekkor háztartásukban.

Peregrin a mezőváros második legnagyobb gazdája volt (Csontik Lajos után következett) 1868-ban és 1884-ben is. Vagyoni helyzetét és gazdasági pozícióit jól mutatja az 1871. évi virilisösszeírás, ahol a mezővárosi rangsorban a nyolcadik volt, kézművesgazda azonban csak egy tudta megelőzni, amár többször is említett Csontik Lajos.³⁴

Zir (Sir, Súsze, Züs) *Izsák* az egyedüli zsidó iparos a vizsgált időszakban, akit mindhárom időmetszetben a mezővárosban írtak össze. 1852-ben metsző és korcsmárosként tüntették fel (2 frt 38 kr.) az iparadó jegyzékén. 1857-ben feleségével (és egy szolgálóval) együtt Fémják János özvegyének házában, a második lakófél-háztartásban írtak össze. Ekkor a földbirtokosok közé sorolták, bár más forrásból tudjuk, hogy bérelte földjét.³⁵ 1869-ben már „csak” mészáros áll a hivatás rovatában (foglalkozási viszonya pedig „önálló”). Súsze Izsákként említik ekkor és feleségével, Falkenstein Júliával, Lévinger Jakab

33 A közmunka-összeírás megjegyzésében az áll még, hogy 60 éves (a lajstrom szerint 70), majd ceruzával bejegyezve, hogy „kimarad” (ti. felmentik a közmunka alól).

34 ŠOBA KE, TZ II. 148/637. sz. (1871).

35 Lásd még a dolgozat első részének 34. lábjegyzetét.

izraelita árva fiúval (a Borsod m. Vadnáról) és egy katolikus szolgálólánnyal együtt tüntették fel őket a lajstromon. A lajstromból tudjuk meg azt is, hogy Lengyelországban (Vadovicz Zajbus) született és talán abaúji állomásokon keresztül vezetett útja Tornára (felesége az Abaúj megyei Szinán született). Megtelepedése és kontinuos jelenléte a mezővárosban több tényező következménye lehet. Rituális metszőként és mészárosként feltehetően fontos szerepet játszott a mindenkori tornai zsidó kolónia számára, szolgálataira folyamatosan igény volt. Földbérlete is a hosszabb távú megtelepedés jelének tekinthető.

KONTINUITÁS – DISZKONTINUITÁS

1.1. Mesterségüket valamelyik családtag tovább folytatta:

Darvas Antal tornai kalapos a Jánokról (Abaúj m.) nősült, s 55 évesen 1869-ben halt meg, három fiú utódot hagyva maga után. Közülük két idősebb (12 és 14 évesen) 1869-ben *kalapos inasok*, az özvegye, *Pigai Anna* pedig *kalaposné*, aki *mesterségéből* élt. A műhely továbbvitelében segédkezett a sályi (Borsod m.) *Fedeles Ignác*, 47 éves özvegy kalapos legény.

Fekete József kerégyártó mester halála (1862) után egy fiú utóda maradt, de az kiskorú lévén még nem tudta a műhely gondját vállaira venni. Az özvegy, *Gutlieben Borbála* újra férjhez ment a nálánál 7 évvel fiatalabb *Kováts István szentjakabi* (Borsod m.) kerégyártó mesterhez, akit házasságuk után egy évre ikrekkel ajándékozott meg (42 évesen). 1868-ban már nem az özvegy, hanem új férje nevében találjuk a 8. sz. házat. 1884-ben pedig már némi szántóval és egy kis szőlővel is rendelkezett a mezővárosi szőlőhegyen.

1.2. Nem vitte tovább senki a mesterséget a családból, vagy más szakmát tanult

Bodnár Pál szűcsmester Jászó-Újfaluból érkezett legényként a mezővárosba és egy helybeli kézműves család sarjával, *Szepessy Máriával* kötött házassága (1843) után meg is telepedett itt. Háztulajdonán kívül 1868-ban kis szántóföld (1 kh), rét és egy több mint félholdas szőlőbirtok mutatja integrálódását a mezőváros „birtokos” kézműves-társadalmába. 1869-ben már csak özvegye és leánya élt, utóbbiról nem maradt fenn házassági bejegyzés sem.

Görcsös Ferenc helybeli kerégyártó mester és földműves mesterségét halála után nem folytatta tovább családtag, leánya egy Somodiban (Abaúj m.) élő földész fiához ment nőül, elhagyta a mezővárost. Özvegye 1868-ban még a mezővárosban él, noha már csak lakóként és a kezén találjuk a kis szántóföldet és a több mint félholdas szőlőt.

Egy látványos karriert követhetünk nyomon egy migráns kézműves, *Gabos* (Gabosch) *Sámuel* mészáros és családja életútjának egy-egy állomásán keresztül. *Gabos* a Szepes megyei Krompachról érkezett Tornára.³⁶ A lutheránus kézműves legény 1825-ben vette feleségül az udvarnoki születésű katolikus *Engel Teréziát*, és hozta Tornára, ahol kezdetben még csak lakóbérlő lehetett (1828-ban még házatlan zsellérként /*subinquilinus*/

³⁶ Másfél évtized múlva egy másik Krompachról származó *Gabos* is érkezett a megyébe, aki szintén mészáros volt és szintén Udvarnokról nősült, házassága idején, pedig Bódvaszilason mérte a húst (*Gabos János*).

írták össze). Két évtized múlva 1852-ben azonban már ő legtöbb iparüzési adót (18 frt) fizető kézműves Tornán. Az 1857-es népszámlálás végrehajtásakor már *tanácsosi* minőségben hitelesítette a népszámlálási íveket (Pozsgai 2000b: 29). Leánya Gabos Apollónia a zólyomi Polhoráról származó és Tornán tanítóskodó Bardelcsik András-hoz ment feleségül 16 évesen, 1858-ban. Apja halála után leánya megosztva birtokolta férjével a mezővárosi viszonylatban igen jelentős földbirtokot (23 kh, amelyből mintegy 2 kh volt a szőlő!). A vő később *Bárdossy*ra magyarosította a nevét és 1869-ben már a Tornai Takarékpénztár könyvvezetői tisztjét töltötte be. A házaspár egy gyermekükön kívül, egy szolgát és két szolgálót tartott háztartásában 1869-ben. Bárdossy 1873-ban és 1876-ban adója alapján (virilis), 1875-ben pedig választás útján lett tagja a mezővárosi választmánynak. Másfél évtized alatt a mezővárosi elitbe emelkedett, amely apósa vagyona és tekintélye nélkül nehezen lett volna elképzelhető.

Körmöczi József fazekasnak 4 házasságát követhetjük nyomon (1825 és 1847 között) az anyakönyvben³⁷, amelyből három alkalommal tornai arát vezetett az oltár elé. Második házasságából származó fia, János követte apját a fazekasságban, és 1853-ban Németh Máriával, egy tornai zsellér leányával kötött házasságot. A fiú korai halála (1863) után, 1869-ben már csak özvegyét és fiát, Körmöczi József unokáját találjuk a 123. sz. házban, amelynek a fele volt az özvegy tulajdonában. Az ifjú Körmöczi szemmel láthatóan nem az ősök mesterségét vitte tovább, a lajstrom bejegyzése szerint a népszámlálás időpontjában, 17 évesen Kassán volt kovács inas.

Kundrák János kalaposnak már az apja is iparúzó lehetett, mert 1828-ban kézművesként említi özvegyét a regnikoláris összeírás. Az ifjabb János 1845-ben szintén régi helybeli iparoscsaládok leszármazottját, Dittel Klárát vitte az atyai házba. Adója alapján 1852-ben, 56 mezővárosi kézműves rangsorában a 11. helyen állt, ennek ellenére 1857-ben őt is a *ház- és járadék birtokosok* közé sorolták. A lajstromokban csak 2 leányáról (1857) és kiskorú árva fiáról (1869) szerezhethünk tudomást, házassági anyakönyvi bejegyzés azonban nem maradt fenn róluk, sem az 1868. évi, sem az 1884. évi kataszterben nem fordul elő a Kundrák név. Húga, Mária az egyik leglátványosabb karriert befutó mezővárosi kézműves, Szilbert János szűcs felesége lett.

Lehoczky (Lehotzki) *János* fazekas a Torna megyei Szilasról (ma Bódvaszilás) települt a mezővárosba, s már első házasságát is egy nálánál 5 évvel idősebb özvegyvel, Dittel Teréziával, a fentebbi Klára nővérével kötötte (1849). Hét évvel később újra házasodott, Juhász András fazekas vele egyidős özvegyét, Szabó Erzsébetet (30) vitte házába. 1857-ben 8 fős háztartás feje, közös gyermekeiken kívül feleségének korábbi házasságaiból származó gyermekeit is itt írták össze. Szabó Erzsébet az átlagosnál mindenképpen kapósabb lehetett a mezővárosi iparosság körében. Már Juhász Andrásal kötött házasságakor is szűcs özvegyeként említik, Lehoczky János halála után pedig még két alkalommal ment újra férjhez, tehát legalább öt alkalommal vezették az oltár elé. Lehoczky halála után 1869-ben nem írtak össze senkit családjából, 1868-ban és 1884-ben sincs nyoma a család valamelyik leszármazottja jelenlétének.

Majancsik András zsellérsorból (1828) érkező kőműves 1852-es adója alapján is csak az utolsó fertályban foglalt helyet, első házasságát egy fiatal tornai özvegyasszonnyal,

³⁷ Az első kettőnél még udvarnoki születésűnek jegyezték be, az utóbbi kettőnél már Torna szerepel születési helyként.

Stepnyiczky Borbálával kötötte. Második felesége pedig egy áji (Torna m.) földműves hajadon leánya lett. 1857-ben jellemző módon a *napszámos* rovatba került, hisz háztulajdonnal sem rendelkezett ekkor, csupán bérlő lakófélként húzódott meg családjával Bálint István özvegye házában.

Majancsik János csizmadia 1852-es adójával fentebbi kőműves rokona után következett (1 frt 42 kr). János 28 éves volt, amikor *vőnek ment*, elvette Juhász Máriát, egy helybeli fazekas leányát. Mária halála után Balla József tornai földész hajadon leányának, Máriának kötötte be a fejét, de továbbra is Juhász András házában maradtak. 1857-ben egy háztartásban élt velük Juhász András árva fia, Ferenc is. Majancsik János 1867-ben meghalt, 1869-ben a lajstrom tanúsága szerint özvegye együtt élt két „oskolás” (7 és 10 éves) gyermekükkel. Az özvegy *zsellér* (hivatás rovat) *fonás és napszámból* (foglalkozási viszony) tartotta fenn magát és családját. A másik lakófélben Juhász Ferenc *földész* (és „mellesleg” csizmadia, ez azonban a fölvételi ívből nem derül ki) élt feleségével, gyermekével és anyósával. A két család nem alkotott egy háztartást, amit alátámaszt az 1868. évi kataszteri felvétel részletes kimutatása – Majancsik János özvegye és Juhász András örököse külön-külön birtokolták a ház egy-egy részét és a földet, amelynek túlnyomó része az örökös nevén van bejegyezve –, valamint az 1868. évi közmunka-összeírás is, amelyben az özvegy és Juhász Ferenc munkakötelezettségét is feltüntetik (az előbbi *6 nap kézi*, az utóbbi pedig *2 nap ígás* közmunkával tartozik). 1884-re Juhász Ferenc még növelni is tudta birtokát (l. Függelék), ami azt is mutatja, hogy pusztán mestersége nem biztosította volna családjá biztos megélhetését, alkalomadtán tehát növelte földtulajdonát (a szántóparcelláit több mint 4 holddal, a rétilletményét közel kétszeresére, a szőlőt pedig ötszörösére – 181 négyszögölről 952 négyszögöltre – bővítette).

Morgent Ferencné (sz. Szepessy Mária) szűcs mesterné, akinek elhunyt férje már az 1828-as összeírásban is jobbágyként és kézművesként szerepel. Az özvegy 1852-ben fizetett iparadója alapján a tíz legtöbb adót fizető iparos után következett a rangsorban. 1857-ben nőtlen fiával, Ferencel, házas leányával és családjával (a vő Görcsös Ferenc suszter volt), valamint egy szűcslegénnyel élt egy háztartásban. A ház az ő nevében állt és háztartásfőnek is őt tüntették fel. 1869-ben a házat már Görcsös Ferenc nevében találjuk, de a fiatal Morgent Ferenc, aki szintén suszter lett, élt benne családjával és egy bérlő tisztviselő családjával. Morgent Mária és férje a 22. sz. házban laktak ekkor. A kataszteri adatfelvételből kiolvasható az is, hogy mennyi földet örökölték szüleik után a Morgent utódok. Mária egy kis szántót (1290 négyszögöl) és majdnem fél hold szőlőt (760 négyszögöl), Ferenc pedig 1,5 katasztrális hold (1 kh 750 négyszögöl) szántót, 3/4 hold (1178 négyszögöl) szőlőt örökölt (59 négyszögöl hasznavehetetlen résszel együtt).

Snajder (Schneider) *József és János* szintén régebbi mezővárosi kézművescsaládok (a Schneider asztalosdinasztia és anyai ágon a Sztársovits iparos família) leszármazottai. Apjukat már 1828-ban is kézművesnek (és zsellérnek) írtak össze. József agglégény maradt a vizsgált időszakban, János azonban 1851-ben megnősült: a zsarnói (Torna m.) születésű Zsarnay Johannát hozta az atyai házba. Mindketten asztalosok az 1852-es kézműves-összeírás szerint, de 1857-ben – nem tudni mi okból – csak Jánost tüntette fel az összeíró iparosként, bátyját a ház- és járadék birtokosok közé sorolta. A lajstrom szerint azonban mindketten tulajdonosai voltak az általuk lakott házrésznek. József özvegy húgával és egy szolgálóval egy lakófélként³⁸, míg öccse családjával és egy

asztalosinással egy másik lakófélként van összeírva. Bátyja után, 1864-ben meghalt János is, és özvegye egyedül maradt két kiskorú fiával. Két év múlva újra férjhez ment a vele egykorú (33 éves), a Zemplén megyei Órmezőről származó szabóhoz, Stich András-hoz. 1869-ben közös gyermekükön, Márián kívül a két Snajder fiú is a családhoz tartozott, és az idősebb József (12 éves) már mostohaapja mellett inaskodott.³⁹

Tonhajszér (Tonhauser) Elek szabómester apja, Mátyás kézműves volt, és nem sokkal 1828 előtt költözhetett Tornára, mert az összeírásakor még nem volt saját háza (subinquilinus, opifex). Fia 1847-ben benősült a mezővárosi Szepessy kézműves famíliába, s 1852-ben már ő harmadik az iparadót fizetők rangsorában (14 frt). Elek 1857-ben már háztulajdonos volt és iparüzőként tüntették fel a fölvételi íven. Feleségével és három kiskorú fiával élt együtt ekkor egy háztartásban. 1869-ben már csak özvegyét és két fiát írták össze. Nagyobbik fia, a 19 éves Lajos, szűcslegényként Kassán töltötte a népszámlálás időpontjában vándoridejét. 1884-ben Lajos már özvegyen kötött házasságot Stepnyiczky András cipész lányával, Franciskával. Az anyakönyvben ekkor már cipészként jegyezték be, ami a többi adattal együtt jól példázza a mezővárosi szűcsök fokozatos visszaszorulását és rugalmas alkalmazkodásukat a megváltozott keresleti viszonyokhoz (Pozsgai 2000b: 37-38).

Két kézművest, illetve családját máshol tárgyalok: ifjabb Svecz (Svetz) István ácsot alább a Sveczeknél, idősebb Szlovenszki János mészáros pedig fentebb a Szlovenszki famíliánál említem.

2.1. Az 1852. évi 74 kézművesből – a dolgozat első részében – már említett 42 fő volt biztosan azonosítható 1857-ben is (Pozsgai 2000b: 30., 40-42.). A hiányzó 32 iparosból 18-an nem találhatók meg az 1857. évi lajstromokon: közülük 15 kézműves illetve családja sem ekkor, sem a későbbiekben nem szerepel a különböző mezővárosi nominális kimutatásokban, népszámlálási lajstromokon, s 1857 után anyakönyvi bejegyzés sem árulkodik későbbi jelenlétükről. Két iparos család azonban a későbbiekben újra felbukkan. *Lipták Mihály* udvarnoki származású⁴⁰ molnár, a Keglevich-uradalom egyik malomának bérlője volt 1852-ben, akinek halálával családja kénytelen volt elhagyni Tornát jól szemléltetve a malombérlők családjainak – az uradalmi bérletből és a vándoréletformából fakadó – kiszolgáltatottabb helyzetét. Az elhunyt molnár felesége Udvarnokra húzódott vissza,⁴¹ míg a molnár négy fia közül a legidősebb (Ferenc) Edelényben, a legfiatalabb (István) pedig Miskolcon legénykedett az 1857. évi népszámlálás *fölvételi ívei* után következő „távollévők” kimutatása szerint.⁴² A középső fiúk – András és József – azonban apjuk halála után néhány évvel visszatértek a tornai Keglevich-malomhoz. András halála után (1865), József vette át a bérletet és folytatta tovább a „családi ipart”.⁴³

A másik család, Blazenák János bodnár és családja hollétére a kérdéses időszakban (egyelőre) nem derült fény, s ez annál meglepőbb, mert az 1857 utáni forrásokban

38 A lakófél fogalmára lásd Pozsgai 2000a: 166-224, különösen 172-177.; illetve Pozsgai 1999.

39 József és János két leánytestvére közül Franciska egy tornai fazekashoz, Stromp Jánoshoz, Anna pedig első házasságát Szepessy János zsarnói asztalosmesterrel kötötte és elhagyta a mezővárost. Másodszor egy Bódvavendégiben működő özvegy molnárhoz, Dudás Jánoshoz ment nőül. Második férje halála után visszaköltözött gyermekével Tornára (1869).

40 Udvarnok Tornával határos település, katolikus anyaegyháza is Tornán volt.

41 Az 1857. évi udvarnoki népszámlálás szerint a 29. számú ház özvegy gazdasszonya.

42 Mindkettő az „iparüzleti segédmunkás” rovatába volt bejegyezve.

mindig, így 1869-ben is egy házban írták össze öccse családjával (l. részletesebben a Blazenák fivérekről írottakat).

Egy további esetben pedig az azonosságot nem lehetett minden kétséget kizáróan megállapítani 1857-ben.

2.2. A hiányzó további 14 kézműves: az időközben elhalálozott kézművesek családjai és hozzátartozóik. Közülük *Dittel András* lakatos mesterségét fia, János, folytatta tovább (1869), míg *Budovszki András* bodnár árva fia azonos foglalkozású testvére házában tanulhatta ki a szakmát, bár 1869-ben még „szolgaként” írták össze a lajstromon. *Bádik András* jászberényi születésű szűcs és *Bálint András* suszter „iparát” vejük vitte tovább: *Dobozy János* helybeli szűcs volt, *Tirol János* suszter azonban már a Torna megyei Barkáról jött el vőnek a Bálint családhoz. *Karafa József* kőműves fia a nagyobb presztízsű és biztosabb megélhetést nyújtó mészároságot választotta – jól példázva a kézművességen belüli felfelé irányuló intergenerációs foglalkozási mobilitást – és feleséget sem a helybeli ács és kőműves családok rokonságából választott: Stanga Franciskát, a nagyidai serfőző lányát hozta az apjától örökölt házba. *Juhász András* fazekas fia sem apja foglalkozását választotta, hanem csizmadiának tanult sógoránál, akivel egy házban lakott és mestersége mellett a 14 holdas (1884) gazdaság gondja is az ő vállán volt. Molnár Teréziával kötött házasságával a mezővárosi módosabb birtokos paraszti réteghez tartozását erősítette.

Néhány család folytonossága kimutatható ugyan, de az 1869-ben csonka családokban élő férfi leszármazottak és a vők esetében sem mutatható ki a kézműves foglalkozás. *Krisztián András és fia* – mindketten ácsok voltak 1852-ben – után két család maradt 1857-re, az ifjabb András özvegye kiskorú gyermekével és András öccse, István, feleségével valamint András kislányával külön-külön lakófélként, de mindkét család Hegedűs János házában lakott – egyikük sem rendelkezett háztulajdonnal – és a „napszámosként” írták össze őket. A Krisztián-családból 1869-ben azonban már csak egy özvegyasszony jelenléte mutatható ki.

Öreg Svecz István kőműves és két fia is szerepel az 1852-es összesített névsorban: János kőműves, István pedig ács. Kettejük közül István családjának maradéka az, amelyik 1869-ben is Tornában élt: özvegye házas lányával és vejével – egy áji (Torna m.) zsellérel – egy háztartásban élt. Hasonlóképpen *Kovács András* ács lánya is egy torna megyei faluból, Hídvégardóról származó zsellérhez ment nőül. A házassági anyakönyv bejegyzése szerint Katalin apja is zsellérként és nem ácsként van feltüntetve. 1869-ben jelenlévő özvegye és 23 éves fia szintén zsellérek és a lajstrom tanúsága szerint napszámosok voltak.⁴⁴

43 Házassága Darvas Ferenc csizmadia lányával, Teréziával 1866-ban volt, amelynek gyaníthatóan előfeltétele volt önállósodása, s így gyakorlatilag egybeesett a malombérlet – fivére halála utáni – megszerzésével. 1869-ben 13-as számot viselő malom épületében írták össze családjával.

44 A pusztán időszakos munkavégzést lehetővé tevő mesterségeknél – kőműves, ács – a rendi jellegű, tulajdonosi-társadalmi státust mutató foglalkozási besorolás – zsellér, házatlan zsellér – jóval gyakrabban fordul elő a tornai anyakönyvben is, mint más szakmák esetében. Hasonló nehézséget jelent még pl. a jelentősebb földtulajdonnal is rendelkező kézművesek foglalkozási azonosítása. Pipoly József „foglalkozása” 1854-ben kötött második házasságakor *cothurnarius* (csizmadia), az 1857-es népszámláláskor *Landbesitzer* (földbirtokos), 1866-ban – harmadik házasságakor – *colonus* („földműves tulajdonos”, tkp. birtokos paraszt), 1869-ben a népszámlálási lajstromon pedig *földművelő*.

A fent említett családok mind szerepelnek az 1869. évi lajstromokon is, meg kell azonban mellettük említeni azokat az iparos családokat is, amelyek az 1852-es összeírásban szerepelnek ugyan, de 1869-ben a népszámlálás ívei szerint már nem éltek Tornában. *Janeskevits Antal* szabó mester lányát *Fekete János* helybeli szabó vette feleségül, majd férje halála után egy nagyszzebeni suszterrel kötött újra házasságot. *Dittel József* lakatos halála után mesterségét sem a fia, sem a veje nem folytatta. Veje egy sáros megyei suszter lett – a már korábban említett *Bercsinszky Pál*, aki Tornában volt mesterlegény és házassága után két hónappal vágott remeket 1857 novemberében –, fia István pedig kalaposságra adta a fejét, mert a lakatos szakma ekkor már nem biztosított több mester számára megélhetést, és egy szomszédos községbeli zsellérlányt vett feleségül. Mindkét házasság jól példázza a földnélküli kézműves család hátrányosabb házassági „alkupozícióit”. *Dittel József* testvérének, *Dittel Andrásnak a fia* – a fentebb említett János – hat holdat is birtokolt 1884-ben. Az iparűzés és a kisparaszti birtok együtt nagyobb biztonságot jelentett a gazdálkodásban, ezt jól mutatja a földdel rendelkező kézművesek nagyobb stabilitása. *Smajda György* fazekas veje, *Csiszár Mihály* rozsnói kalapos is még „legénykorában” vette el a tornai mester lányát, s csak házassága után két évvel, 1858-ban remekelt egy „egész fain kefélt teveszőrös és egy gyapjús” kalappal.⁴⁵ Feltehetően mesterré válása után hagyta el családjával Tornát.

Az 1852-ben még összeírt, de 1857-ben már a lajstromokon nem szereplő iparosok (16 fő 14 családból) családjai közül három folytonossága 1857-ben megszakadt, 10 család folytonossága 1869-ben is kimutatható: 5 családnál a mesterséget a fiú utód folytatta tovább (3 fő) vagy a vő (2 fő), két kézműves fia más mesterséget választott, három esetben pedig a források alapján nem állapítható meg biztosan, hogy a mesterség a családban tovább öröklődött-e. Egy család pedig újra megjelent 1869-ben.

3.1. Az 1852 után – 1857-ben már jelenlévő – „újonnan belépő” kézművesek (23 fő) mintegy negyede uradalmi alkalmazott ill. bérlő volt (6 fő), közülük *Karafa István* molnár és *Görcsös István* kovács voltak helybeliek, többségük más megyékből ill. külföldről érkezett. A mesterségüket az uradalom tulajdonában lévő épületekben folytató 6 kézművesből csak 4-en maradtak 1869-ig Tornában. *Karafa István* felhagyott a malombérlettel, 1869-ben már „földészként” látjuk viszont népes családjával és házas fiával egy lakófél-háztartásban.⁴⁶ *Gáspár Dávid* szabó, korcsmárosként „mérés mellett” tevékenykedett 1869-ben. Négyük közül ketten maradtak láthatóan is hűek mesterségükhöz: a lengyelországi *Kessenák Antal* lakatos és *Görcsös István*, aki ugyan az uradalom kovácsműhelyét bérelte, de „önállóan” folytatta iparát (1869), nem „évi bér mellett”. *Julius Zuhard* serfőző és *Martin Somer* (akinek a mesterségére nem derült fény, mert neve csak az 1857. évi lajstromban szerepel) elhagyták a mezővárost.

Az említett 4 uradalmi kézműves mellett még 9 migráns kézműves telepedett le Tornában 1852 és 1857 között. Közülük csak egy jött a szomszédos Udvarnokról, a többség más megyéből érkezett a mezővárosba (elsősorban a szomszédos megyékből Abaúj, Szepes, Borsod), *Székelly János* suszternél pedig nem lehetett megállapítani honnan érkezett. A

45 ŠOKA KE, Cechy – Turna. „Czéhbe álás avagy Remek vágás” jegyzéke.

46 A lakófél-háztartás fogalmát használom akkor is, amikor azt kívánom jelezni, hogy az összeíró nem választotta el egymástól a házban együtt élő rokon családmagokat különálló lakófelekre, hanem egy lakófélként, folytonos számozással tüntette fel a háztartás tagjait.

kilenc bevándorló kézműves közül hét – *Zsiga Márton* „cigány kovács” és Székely János kivételével – házassági kapcsolattal is megpecsételte tornai jelenlétét és öten gyökeret is eresztettek a mezővárosban, mert 1869-ben is szerepeltek a felvételi íveken. *Majertsák Mihály* Szepes megyei suszter *Valkóczy István* szűcs lányát vette feleségül, így házhoz és némi földhöz is jutott házassága révén.⁴⁷ *Szilbert János* szendrői szűcs *Kundrák János* kalapos árvájával, Máriával, kötött házasságot 1853-ban. Első felesége halála után *Zámbori Ferenc* csizmadia özvegyét, *Zsigrai Katalint* vette nőül. 1884-ben a ház mellett 8,5 kat. hold birtok tulajdonosa is, ez feltételezhetően annak köszönhető, hogy első felesége révén a Kundrák örökségből is részesedhetett és Zámbori Ferencnek sem volt már ekkor fiági rokona Tornában. *Kurucz István* ács Lesznik Borbálával kötött házasságot, aki az anyakönyv tanúsága szerint zsellér, de mindkét fitestvére kézműves: József suszter, János pedig szabó. 1857-ben még saját házzal sem rendelkeztek és napszámosnak írták össze őket. 1869-re azonban már a saját házukban laktak, amely mindössze egy szobából és konyhából állott, „állatállományuk” pedig két sertésből állt. *Haczel József* kőműves a szomszédos Udvarnokról települt be Tornába. 1857-ben ő sem rendelkezett még háztulajdonnal, *Heveri István* szakmabeli tornai kőműves fogadta be házába. Megözvegyülése után még kétszer nősült a vizsgált időszak folyamán, de egyszer sem jutott – betelepülőként és özvegyként – mezővárosi arához: második felesége egy udvarnoki szolgáló, zsellér lány volt, harmadik házasságát pedig egy barkai földműves lányával kötötte. Özvegye azonban 1884-ben ugyanabban a házban már egy házrész (1 szoba, 1 kamra és egy istálló 1869-ben) és egy kis kert tulajdonosa. A három 1869-re eltávozó kézműves között van a már többször említett *Bercsinszky Pál*, sárosi suszteren kívül *Müller Flórián* szomolnoki asztalos, aki szintén Tornában lett mesterré 1856-ban, és ugyanakkor vette feleségül *Peregrin János* kovács és egyúttal 28 holdas gazda lányát. A harmadik 1857 után Tornát elhagyó iparos *Horváth Károly* sopron megyei szabó volt – aki feltehetően Tornán töltötte legényidejének egy részét, bár a céhiratokban nem szerepel a neve –, s aki 1852-ben *Szabó József (fescu)* szabó nála 10 évvel idősebb özvegyét, *Németh Máriát* vette feleségül. A maradék 1852 és 1857 között megjelenő nyolc kézműves tornai születésű volt, hatan közülük egyéni életciklusuk alapján – az 1830-as években születtek – nem lehettek még önállóak 1852-ben. *Fekete János* szabó és *Pipoly József* csizmadia hiánya az 1852-es összeírásokból azonban már nem magyarázható életkori sajátosságokkal (31 ill. 43 évesek 1852-ben).

3.2. Az iparát 1852 után elkezdő, és az 1857. évi népszámláláskor még folytató 23 kézművesnek több mint a fele (13 fő) nem kontinuos, migráns kézműves, akik közül heten mesterremeküket a helyi vegyes céhben készítették. Négy kivételével (lakatos, molnár, ács, festő) az 1852-ben szereplő összes mesterséget képviselik.

A 23 közül 11-nél kimutatható, hogy az ipart átadta valamelyik – a lajstromokban jelenlévő – családtagjának (fiának illetve vejének), két esetben pedig (kerékgyártó és kovács) más szakmát tanulnak az utódok.⁴⁸ A mezővárosi kézművesség kontinuos rétegé-

47 A kézművesek letelepedési – lakhatási engedélyéről lásd Keleti Károly írásának vonatkozó részeit az 1869. évi népszámlálás publikált kötetében és Eperjessy Géza idézett munkájának az első részben hivatkozott részeit.

48 A mesterség és a műhely családon belüli – generációk közötti – átadásának gyakoriságára, a kontinuitás vizsgálatára vonatkozóan lásd Bácskai 1968: 157-158. és Mitterauer 1979: 98-100.

be tartoznak azok a kézművesek is, akik – az egyéni életciklus és a családciklus törvényszerűségei miatt – csak 1852 után lesznek önállóak és mesterségüket egy időközben már elhunyt, de 1852-ben még összeírt mester hagyományozta rájuk. Ez újabb 11 fővel növelte a kontinuus kézműves családok számát. Öt esetben a halott kézműves fiára szállt az ipar, négy esetben pedig vejére, egy esetben az özvegy új férje vitte tovább a műhelyt és ismét egy esetben maga az özvegy folytatta kalapkészítést két fiával, akik inasokként szerepelnek az 1869. évi népszámlálás felvételi ívén. A 34 családból legnagyobb arányban a fazekasok képviseltetik magukat (7 család), őket követik a bodnárok, csizmadiák, suszterok (3-3 család), majd az asztalosok, szabók, kalaposok, mészárosok, kerékgyártók és szűcsök (2-2 család) és végül a kőműves, tímár, szíjgyártó, kovács, lakatos és molnár kézműves háztartásfők egy-egy családja.

FÜGGELÉK

Torna mezőváros kézművessége foglalkozás, születési hely, háztartás típusa és a földtulajdon nagysága szerint																
Fsz	Név	Születési hely és év			Hsz	Háztartás*		Mesterség	Azonos-e? 1869 nsz.- 1884 kat.	Háztulajdon			Földtulajdon (1868)		Földtulajdon (1884)	
		1869	megye	település		év	1869			HÁZ*	1869	1857	1868	1884	kat. hold	négyszögöl
1	Bartko Neiti	T.	Sz. Andráshely	1840	15	B.6.		kerékgy.	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Blazenák János	T.	Torna	1812	38	N.2.	2	bodnár	új férj	?	0.5	0	n	n	0	0
3	Blazenák László	T.	Torna	1824	38	N.2.		bodnár	özv.-e	1	0.5	1	n	n	n	n
4	Bódenlősz Károly	A.	A.-Mecen.	1843	83	N.1.		pék	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Bordás József	T.	Torna	1821	171	N.2.		szabó	Azon.	1	1	0.5	1	1	n.	n.
6	Budinecz Antal	T.	Jablonca	1811	175	N.2.		asztalos	özv.-e	1	1	1	n	n	n.	n.
7	Budovszki József	T.	Torna	1820	64	T.1.		bodnár	Azon.	1	1	1	6	1363	8	1551
8	Csontik Lajos	T.	Torna	1825	105	N.1.	2	kalapos	Azon.	1	1	1	45	1410	52	1093
9	Darvas Ferenc	T.	Torna	1819	209	T.7.	3	csizmadia	örök.-e	1	1	1	2	1365		1286
10	Darvas István	T.	Torna	1842	209	B.2.		csizmadia	0							[9.]
11	Dittel János	T.	Torna	1844	140	estag		lakatos	Azon.	n	n	1	n	n	5	1451
12	Dobozi János	T.	Torna	1843	133	N.2.		szűcs	Azon.	n	1	1	1	135	n.	n.
13	Farkas János	G.	Hanva	1827	164	T.2.		mészáros	özv.-e	1	1	1	20	663	16	960
14	Fekete Ferenc	T.	Torna	1836	16	B.3.		suszter	?	n	0	0	0	0	?	?
15	Görcsös Ferenc	T.	Torna	1831	22	N.2.		suszter	Azon.	n	0	1	0	0		698
16	Görcsös István	T.	Torna	1820	48	B.1.		kovács	Azon.	n	n	1	n	n	n	n
17	Grósz Jónás	B.	Alacska	1827	10	N.2.		mészáros	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Halászi Imre	T.	Torna	1826	35	E.3.		csizmadia	0	?	0	0	0	0	0	0
19	Hatzel József	T.	Udvarnok	1825	119	N.2.		kőműves	özv.-e	n	0.5	1	n	n	n.	n.
20	Hegedűs József	T.	Torna	1850	125	estag		bodnár	örök.-e	1	1	n	2	324	3	375
21	Hegedűs József	T.	Torna	1820	134	N.2.		asztalos	örök.-e	1	1	1	2	324	3	429
22	Herskovits Lipót	A.	Nagyida	1837	7	N.2.		szabó	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Heveri István	T.	Torna	1830	195	N.2.		kőműves	Azon.	1	1	1	1	536	1	1496
24	Heveri József	T.	Torna	1826	197	N.2.		kőműves	A.	1	1	1	3	151	3	151
25	Holecskó István	T.	Torna	1821	107	T.2.		timár	Azon.	1	1	1	12	1377	13	1493
26	Holecskó András	T.	Torna	1836	107			ács	?	n	n	1	n	n		1240
27	Holecskó Antal	T.	Torna	1830	31	N.2.		ács	özv.-e	n	1	1	0	0	0	0
28	Holecskó Ferenc	T.	Torna	1815	139	N.2.		molnár	örök.-e	n	1	1		675		675
29	Illinger Lajos	A.	Jászó	1833	196	E.2.		asztalos	0	0	n	0	n	n	0	0
30	Janecz János	T.	Torna	1840	137	N.2.		fazekas	öccse	n	1	0.5		880	7	1011
31	Janetz József	T.	Torna	1810	126	N.1.		fazekas	örök.-e	1	1	1		1236	n	n
32	Juhász Ferenc	T.	Torna	1844	121	B.3.	2	csizmadia	Azon.	n	1	1	8	20	13	1567
33	Juhász István	T.	Torna	1839	135	N.2.		fazekas	Azon.	1	0.5	0	3	1414	4	186
34	Juhász József	T.	Torna	1824	130	N.2.		fazekas	örök.-e	1	1	1	1	764	5	248
35	Kanyurszky József	S.	Eperjes	1815	46	N.2.		nyereggy.	Azon.	1	1	1	3	1054	n	n
36	Karafa József	T.	Torna	1844	122	N.1.		mészáros	örök.-e	n	1	1	1	776	n	n.
37	Kessenak Antal		Lengyelország	1812	180	N.2.		lakatos	0	n	n	0	n	n	0	0
38	Kocsis József	A.	Somodi	1841	118	B.1.		kőműves	?	0	n	0.5	n	n		689
39	Kolbenheyer Bertalan	A.	Szepsi	1837	42	N.2.		festő	Azon.	0	1	2		62	21	758
40	Kováts Ferencz	B.	Szt. Jakab	1824	129	N.2.		fazekas	Azon.	1	1	0.5	1	885		339
41	Kováts István	B.	Szt. Jakab	1830	8	N.2.		kerékgy.	Azon.	0	1	1	0	0	1	166
42	Kubinyi Tamás	L.	Praszeli	1835	77	N.1.		szabó	0	0	0	0	0	0	0	0
43	Kuhta János	Sz.	Szomoln.	1830	23	N.2.		ács	0	0	0	0	0	0	0	0
44	Kurucz István	B.	Szalonna	1826	74	N.2.		ács	Azon.	n	1	1	n	n	n.	n.
45	Lesznik János	T.	Torna	1835	111	estag		szabó	Azon.	n	n	0.5	n	n	n.	n.
46	Lesznik József	T.	Torna	1833	111	estag		suszter	0	n	n	0	n	n	0	0
47	Lipták József	T.	Udvarnok	1839	13	N.2.		molnár	örök.-e	0	0	0	0	0		1158
48	Majerták Mihály	Sz.	Lipnik	1827	39	N.2.		suszter	Azon.	1	1	1		272	1	319
49	Majzner Alajos	Ba.	Léva	1820	138	N.2.		kerékgy.	Azon.	1	1	1	2	1196	2	1196
50	Molnár István	T.	Torna	1831	19	N.2.		csizmadia	Azon.?	1	?	?	?	?	0	0

Torna mezőváros kézművessége foglalkozás, születési hely, háztartás típusa és a földtulajdon nagysága szerint																
Fsz	Név	Születési hely és év			Hsz	Háztartás*		Mesterség	Azonos-e? 1869 nsz.- 1884 kat.	Háztulajdon			Földtulajdon (1868)		Földtulajdon (1884)	
		1869	megye	település		év	1869			HÁZ*	1857	1868	1884	kat. hold	négyszögöl	kat. hold
51	Morgent Ferenc	T.	Torna	1839	128	B.5.		suszter	?	n	n	1	2	387	2	387
52	Morgent János	T.	Torna	1814	104	N.2.		suszter	örök.-e	1	1	1	3	267	2	796
53	Morgent János	T.	Torna	1841	173	N.1.		suszter	Azon.	n	n	n	n	n	n	n
54	Morgent József	T.	Torna	1820	132	N.2.		szűcs	özv.-e	1	1	1	3	43		256
55	Nagy András	T.	Torna	1800	186	T2.7.		fazekas	0	1	1	0		689	0	0
57	Nagy János	T.	Torna	1844	186		3	fazekas	0	n	n	0	n	n	0	0
56	Nagy András, „Fiatal”	T.	Torna	1830	186	N.2.		fazekas	0	n	n	0	n	n	0	0
58	Novotni Florián	T.	Torna	1813	193	N.2.		suszter	özv.-e	1	0.5	0.5	n	n	n	n
59	Paszternák Simon	A.	Szeszta	1806	156	N.1.		ecetgy.	0	0	n	0	n	n	0	0
60	Peregrin János	A.	Pán	1808	149	T.8.		kovács	Azon.	1	2	2	27	497	27	497
61	Darvas Antal özv.-e	A.	Jánok	1826	124	N.3.		kalaposné	0	n	n	n	n	n	0	0
62	Pipoly József	T.	Torna	1809	18	N.2.	2*	csizmadia	0	1	1	0	7	1102	0	0
63	Rosenberg Victor	A.	K.Szalánc	1850	51	cstag		ablakos	0	0	0	0	0	0	0	0
64	Séffer Sámuel	T.	Dobódel	1823	5	N.2.		molnár	0	0	0	0	0	0	0	0
65	Smond Henrik	Au.	Bécs	1841	158	N.2.		asztalos	0	0	n	0	n	n	0	0
66	Stepnyiczky András	T.	Torna	1836	18	N.2.	2*	suszter	Azon.	n	n	1	0	0	n	n
67	Stich András	Z.	Órmező	1832	194	N.2.		szabó	0	0	1	0	2	846	0	0
68	Stromp Károly	T.	Torna	1843	19	E.3.		suszter	örök.-e	n	n	1	0	0	0	0
69	Süsz Izsák		Lengyelország	1825	101	N.1.		mészáros	Azon.	n	1	1	n	n	n.	n.
70	Szabó István	T.	Szadelő	1847	24	N.2.		suszter	0	0	0.5	0	0	0	0	0
71	Szarka Gusztáv	T.	Torna	1833	161	N.2.		szabó	0	n	n	0	n	n	0	0
72	Szilbert János	B.	Szendrő	1832	6	N.2.		szűcs	Azon.	1	1	1	2	631	8	348
73	Szlovenszki János, idb.	T.	Torna	1820	90	N.2.		mészáros	Azon.	1	1	1	20	1292	20	1292
74	Szlovenszky János, ifj.	T.	Torna	1846	65	N.2.		mészáros	Azon.	n	1	1	6	605	25	379
75	Tirol János	T.	Barka	1843	204	T2.4.*		suszter	Azon.	n	n	0.5	n	n		550
76	Tokár József	T.	Torna	1838	70	B.5.		suszter	0	0	0	0	0	0	0	0
77	Wéber Herman	A.	Bokdány	1835	100	N.2.		pék	Azon.	0	1	1	n	n	n.	n.
78	Weinberger Móricz	Sz.	Hunsdorf	1835	20	N.2.		bádogos	Azon.	0	0	1	0	0	n	n
79	Zsiga Márton	A.	Somodi	1829	Cz.t.	N.2.		cig. kov.	0	1	1	0	n	n	0	0

Rövidítések és megjegyzések:

Fsz.	folyó szám
Név	1869 az 1869. évi népszámlálásban előforduló kézműves neve
Születési hely és év	az 1869. évi népszámlálás szerint; A. = Abaúj, Au. = Ausztria; B. = Borsod; Ba. = Bars, G. = Gömör; L. = Liptó; S. = Sáros; Sz. = Szepes; T. = Torna; Z. = Zemplén. - A.-Mecen. = Alsó-Mecenzéf; Szomoln. = Szomolnok.
Hsz	házsám
Háztartás*	háztartás: N= nukleáris család; B= bővített nukleáris család; T = törzscsalád (szülő/k/ házas gyermekkel); cstag. az említett kézműves nem háztartásfő, hanem nőtlen családtagként volt jelen 1869-ben; az egyes altípusokra (sorszámok) l. Pozsgai 2000a: 207-209.
HÁZ*:	ebben az oszlopban jelöltem az egy házban élő rokon családmagok számát azokban az esetekben, amikor azok nem alkottak egy háztartást, de a házon belüli együttműködés - a bizonyos fokú elkülönülés ellenére - jelentős lehetett.
Mesterség	az 1869. évi népszámlálásban szereplő mesterség
Azonos-e?	az 1869. évi népszámlálásban szereplő kézműves azonos-e az 1884. évi kataszteri birtokívek összesítésében előforduló személlyel? A., Azon. = Azonos; 0 = nem azonos; özv.-e = „özvegye” van feltüntetve 1884-ben; örök.-e = „örököse” van feltüntetve 1884-ben; új férj = az özvegy újraházasodott, új férjének neve áll a kataszterben.
Háztulajdon	az 1857. évi népszámlálás, az 1868. évi és az 1884. évi kataszter alapján; 0 = nem fordul elő a név; n = jelen van, de nem tulajdonos; 0.5 = fél házrész tulajdonosa; 2 = két háznak is tulajdonosa volt az adott időpontban.
Földtulajdon (1868)	az 1868. évi részletes kataszteri adatfelvétel parcellánként összesített eredménye.
Földtulajdon (1884)	az 1884. évi kataszteri birtokívek összesítő kimutatása alapján; 0 = nem fordul elő; n = jelen volt, de nem volt földtulajdonosa az adott időpontban; ? = kérdéses; [folyó szám] = utal egy másik sorral való összefüggésre.
* 62, 66	2* = Pipoly József csizmadia és veje, Stepnyiczky András egy házban éltek.
* 75	T2.4. = Tirol János családjával anyósa háztartásába tagolódott be. /Az oszlopdiagrammban ezért anyósa születési évét vettem alapul./

FORRÁSOK

- ŠOBA KE (Kassai Állami Területi Levéltár), TZ I. (Torna megye, 1589–1860.) Urbéri iratok, térképek.
 ŠOBA KE, TZ II. (Torna megye, 1860–1882.) Az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai.
 ŠOBA KE, SÚ Szolgabírói iratok. Kézműves-összeírások. Az 1850. évi népszámlálás házankénti-lakófelenté-
 kénti kimutatásai.
 ŠOBA KE, TZ II. Főispáni iratok. Alispáni iratok. A megyei házipénztár iratai. A legtöbb adót fizetők és
 a választmányi tagok kimutatásai.
 ŠOBA KE, ATZ (Abaúj-Torna megye.) Az 1857. évi népszámlálás háztartási lajstromai.
 ŠOKA KE (Kassai Járási Levéltár) Torna mezőváros céhes iratai. Torna mezőváros céhkönyve.
 MOL Mikrofilmtár. Urbéri összeírás és tabellák. Conscriptio Regnicolaris. Torna mezőváros.
 OSZK Térképtár. A kataszteri birtokívek összesítése, Torna, 1884.
 KSH Kézirattár. Népszám-összeírások.

HIVATKOZOTT IRODALOM

1857. évi Népszámlálás: *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der
 Zählung vom 31. October 1857.* Wien, 1859.
 1870. évi Népszámlálás: *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a
 hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Pest, 1871.
 Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984: Az iparosodás előtti (XVIII-XIX. századi) család- és háztartásszerke-
 zet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 3-4. 403-437.
 Bácskai Vera 1968: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása 1733-1820. *Történeti Statisztikai Év-
 könyv* 1965/66. Budapest, 143-174.
 Benda Gyula 1987: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – Kérdések és lehetősé-
 gek Keszthely példáján. In: Á. Varga László (szerk): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. /Rendi
 társadalom – polgári társadalom 1./* Salgótarján, 1987. 145-151.
 Czoch Gábor 1997: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalmi a XIX. század első felében.* Budapest. Kandidátusi
 disszertáció.
 Dányi Dezső 1993: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest
 Eperjessy Géza 1967: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848.* Budapest
 Faragó Tamás 1989: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk) *Rendi
 társadalom – polgári társadalom 2.* Gyula, 427-449.
 Faragó Tamás 1995: A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságkö-
 tések tükrében. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai
 Vera tiszteletére. /Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum./* Debrecen, 125-158.
 Ficker, Adolf 1870: Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich. *Mitteilungen aus dem
 Gebiete der Statistik* II. Bécs, 1-126.
 Heilig Balázs 2000a: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében.
Történeti Demográfiai Évkönyv. Budapest, 225-265.
 Heilig Balázs 2000b: *Gazdaság és társadalom Szőlőszárdon 1828-1870.* Szakdolgozat.
 Horváth Gergely Krisztián 2000: Elbukás és újrakezdés. Egy jársági redemptus család öt generációjának
 története. *Korall* 2. 43-60.
 Husz Ildikó 2000: Apáról fiú(k)ra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első
 felében. *Korall* 2. 5-22.
 Kövér György 2000: A tékozló Wotzasik fiúk. *Holmi* 701-717.
 Klement Judit 2000: Egy családi részvénytársaság a századelőn. A Gizella Gőzmalom Rt. 1905–1917. *Korall* 2.
 61-80.
 Levi, Giovanni 2000: Az életrajz használatáról. *Korall* 2. 81-92.
 Mitterauer, Michael 1979: Zur familienbetrieblichen Struktur im Zünfftischen Handwerk. In: Mitterauer,
 Michael (Hrsg.) *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen.* Stuttgart-Bad. Cannstatt, 98-122.

- Orosz István 1989: A falusi társadalom kutatásának forrásai a Dualizmus korában. In: Erdmann Gyula (szerk.) *Rendi társadalom - Polgári társadalom 2.* Gyula, 356-370.
- Pozsgai Péter 2000a: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *Történeti Demográfiai Évkönyv.* Budapest, 166-224.
- Pozsgai Péter 2000b: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I. Az iparosok személyi körének meghatározása. *Korall 2.* 23-42.
- Pozsgai Péter 1999b: Familia - lakófél - háztartás. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület „Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok” c. miskolci konferenciájának (1999. aug. 27-28.) előadásai / megjelenés előtt/.
- Pozsgai Péter 1997: Mezővárosi és falusi elit Torna vármegyében a 19. század második felében. Előadás a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület veszprémi konferenciáján (1997 nyár). Kézirat.
- Schlumbohm, Jürgen 1998: Mikrogeschichte - Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte. In: Jürgen Schlumbohm (Hrsg.) *Mikrogeschichte - Makrogeschichte, komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, Wallstein Verlag, 7-32. [Magyarul: Mikrotörténelem - makrotörténelem. *Aetas* 2000. 4.]
- Schlumbohm, Jürgen 1997: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schlumbohm, Jürgen 1996: Micro-history and the macro-models of the European demographic system in pre-industrial times: Life course patterns in the parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries. *The History of the Family. 1.* 81-95.
- Sieder, Reinhard - Mitterauer, Michael 1983: The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In: Wall, Richard, et al (ed.) *Family forms in historic Europe.* Cambridge, 309-345.
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869-1910.* Budapest.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle. 1.* 62-85.
- Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest
- Tóth Zoltán 1995: Mit olvaszt az „olvasztótégely”? *Regio 1-2.* 78-100.
- Tóth Zoltán 1996: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In: *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon 1. 1993. július 3-4.* Csongrád, 1996. 9-22.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917.* Budapest
- Wrigley, E.A. - Schofield, R.S. 1973: Nominal record linkage by computer and the logic of family reconstitution. In: E.A. Wrigley (ed.) *Identifying People in the Past.* London, 64-101.